

KADİM TRABZON ÜZERİNE YENİ ARKEOLOJİK GÖZLEMLER: “HADRIAN LİMANI”*

Sinan KILIÇ**

Serkan DEMİREL***

Hülya ÇALIŞKAN AKGÜL****

ÖZ

G. Finlay, “Michael Panaretos’un kronikleri Profesör Fallmerayer tarafından bulunmadan önce Trabzon’un tarihi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyordu” diye yazar. Bu kroniklerin ortaya çıkması ile bir yandan 1204 yılında kurulan Komnenos Devleti’nin tarihi aydınlanmaya başlarken, diğer yandan tüm bölgenin tarihine karşı olan ilgi giderek büyümüştür. Böylece, 19. yüzyıl boyunca eski kaynaklarda geçen Trabzon ve çevresiyle ilgili tüm bilgiler bir araya getirilmeye başlanmıştır. Bu çabaların sonucunda artık Trabzon’un bir “Hellen kolonisi” olarak MÖ 1. binyılda tarih sahnesinde yerini aldığı yargısı ortaya çıkmıştır. Günümüzde artık Trabzon tarihiyle ilgili “neredeyse hiçbir şey bilinmiyor” demesek de, kent tarihiyle ilgili bilmediğimiz daha çok şey olduğu açıktır. Bu yazımına konusunu her ne kadar 2018 yılında kent merkezinde yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında biraz da tesadüfen inceleme fırsatı bulduğumuz ve “Hadrian Limanı” diye anılan yer oluşturulmaktaysa da, bunu fırsat bilerek Ksenophon’dan itibaren Trabzon tarihiyle ilgili söylenip yazılanların çoğu bir kez daha elden geçirilmiştir. Bu sayede Karadeniz’in güneydoğu kıyısındaki bu ünlü kent ve eski limanı ile ilgili dimağlardaki bilgiler masaya yatırılmıştır.

* *Gönderim Tarihi: 25.03.2021. Kabul Tarihi:05.04.2021.* Bu yazı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün 31 Temmuz 2018 gün ve 94949537-640769 sayılı izinleriyle 2018 yılında Trabzon’da yapılan arkeolojik yüzey araştırmasında (Proje Numarası: YA016101-2018)elde edilen bilimsel sonuçların bir bölümünü kapsamaktadır. 2018 yılında gerçekleştirilen bu arazi çalışmaları Türk Tarih Kurumu ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü tarafından desteklemiştir. Her üç kuruma da teşekkürü borç biliriz. Ayrıca önerileriyle bilimsel yazımıza katkıda bulunan Prof. Dr. Murat Arslan’a, Prof. Dr. Ahmet Yaraş’a ve Prof. Dr. Yücel Aşkın’a çok teşekkür ederiz.

** *Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, VAN. sinankilic@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0003-3424-4081.*

*** *Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, TRABZON. serkandemirel@ktu.edu.tr, ORCID:0000-0002-7634-1421.*

**** *Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, TRABZON. hulyaakgul@ktu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6619-9898.*

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Trabzon, Anabasis, Ksenophon, “Hadrian Limanı”, Demir Çağı, Roma Dönemi

NEW ARCHEOLOGICAL OBSERVATIONS ON ANCIENT TRABZON: "HADRIAN PORT"

ABSTRACT

G. Finlay wrote that "the history of Trebizond was almost unknown, until Professor Fallmerayer discovered the Chronicle of Michael Panaretos". After the discovery of these chronicles, while the history of the Kingdom of Komnenos, which was established in 1204, began to be enlightened, also the interest in the history of the entire region was increasing. Thus, all the information about Trabzon and its surroundings, which were mentioned in ancient sources throughout the 19th century, began to be brought together. As a result of these efforts, a judgment has emerged that Trabzon took its place in the history scene in the 1st millennium BC as a "Greek colony". Now, although we do not say that "the history of the town is still almost unknown", it is clear that there are quiet many unknown things about this subject. Although the main subject of this paper is so called "Hadrian Port" which we got the opportunity to examine fortuitously during the archaeological survey conducted in the city centre in 2018, taking this opportunity, most of the things that have been said and written about the history of Trabzon since Xenophon have been studied once again. In this way, information about this famous city and its historical port on the southeastern coast of the Black Sea has been put on the table.

Keywords: Black Sea, Trabzon, Anabasis, Xenophon, "Hadrian Port", Iron Age, Roman Age.

Giriş

Bir liman kenti olarak Trabzon'un Karadeniz bağlantılı doğu-batı ticaret ilişkilerinin tarihsel gelişiminde önemli bir yeri olduğu kesindir. İlkçağ'ın son evresine ait kaynaklarda adı *Trapezounta* ya da *Trapezous* diye geçen bu liman kentini iç bölgelere bağlayan başlıca ticaret yolunun bugünkü Değirmendere vadisi üzerinden güneydeki *Gümüşhane* bölgesine kadar uzandığı, Çoruh Irmağı'nın yukarı havzası üzerinden ise tarihi İpek Yolu hattına bağlandığı belirtilmektedir.¹ Dahası, Trabzon'u Tunç Çağı'nda Kafkasya'daki maden hammaddelerinin batıya ulaştırıldığı liman kentlerinden biri olarak betimleyenler vardır.² Tunç Çağı ile devamındaki Demir Çağı boyunca Trabzon üzerinden yapılan ticaretin boyutları birtakım varsayımların ötesine geçememiş olsa da, kentin konumu ve eski kaynaklarda sözü edilip günümüze kadar önemini kaybetmemiş olan liman ve ticaret merkezi vasfı, yerleşmenin daha

¹ Robert Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea" *Hellenistic Studies*, C: 96, Cambridge 1976, s. 28; David J. G. Slattery, "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan*, C: 8, Tokyo 1987, s. 4.

² Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 2000, s. 38.

önceki evrelerine ilişkin mantıklı varsayımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Halen sürdürülebilir arkeoloji projelerinin hayata geçirilememiş olması nedeniyle Trabzon kalesinin tam ne zaman kurulduğu konusunda bilgi eksikliklerimiz vardır. Doğu Akdeniz'deki *Caesarea* ya da *Kaisareia* kentinde bir kilise tarihçisi olan Eusebius (yık. 263 - yık. 339) olimpiyatlarla ilgili listesine *Trapezous*'un yaklaşık MÖ 756 yılında inşa edildiğini not etmiştir (*Chronicon* 7).³ Ancak bu tarih oldum olası şüpheyle karşılanmaktadır.⁴ Eusebius'dan haberdar olduğu anlaşılan Ortaçağ kaynaklarında Trabzon için kesin bir kuruluş tarihi verilmez, ancak bu kuruluşla birlikte başka olaylar da sıralanır. Örneğin 8-9. yüzyılda yaşamış olan kronikçi Georgius Syncellus kentin kuruluş tarihini kesin olarak göstermez.⁵ Suryani Ortodoks Patriği olan Mikhail ise (öl. 1199) "Pontos'taki Trapezous"un kuruluşunu Roma mitolojisinin kahramanı *Romulus* zamanına, MÖ 753 yılı ve sonrasına yerleştirir.⁶ Burada birlikte sayılan diğer tarihsel olaylar arasında *Rouad* kentinin,⁷ *Sicilya*'daki *Selinus* ve *Scala* kentlerinin, *Bythinia*'daki *Kyzikos* kentinin, *İtalya*'da ise *Callicum* ve *Lyconia* kentlerinin kuruluşları vardır. Bu kaynaktaki bilgileri derlediği anlaşılan Selçuklu yönetimindeki *Malatya*'da bir entelektüel ve Süryani Katogigosu olan Abu'l Farac (1225-1286) *Trapezous*'un kuruluşunu bu kez Yehuda kralı Ahaz'ın zamanına (MÖ 732-716) yerleştirir. Mikhail kroniğinde verilen bilgiler burada da tekrarlanır.⁸

H. F. Clinton, *Trapezous*'un bağlı olduğu *Sinope*'den en az 130 yıl önce kurulmuş olamayacağına dikkat çekerken,⁹ G. Huxley kentin MÖ 8. yüzyılda kurulduğundan şüphe etmenin Hellenlerin bu yüzyılda Karadeniz'i bilmedikleri anlamına gelmeyeceğini, buna karşın Eusebius'un notunun bu yüzyılda böyle bir kentin kurulmuş olduğunu da doğrulamadığını belirtmektedir.¹⁰ A. I. Ivançık konuyla ilgili kaynakları inceleyip bu kentin Sinop'tan sonra kurulmuş olduğu kanaatine varmıştır.¹¹ S. P. Karpov ise burasının "doğudaki bir kadim Hellen kenti" olduğu bilgisinin Ortaçağ'ın ilgili metinlerinde yaygın olarak görüldüğünü belirtirken,¹² atf yaptığı Bassarion'un aslen Trabzonlu bir din adamı olduğunu ve kendi memleketiyle ilgili eski kaynaklarda geçen bilgileri tekrar

³ Ermenice metin: Baptistae Aucher Ancyrani, *Eusebii Pamphili Chronicon Bipartitum II*, Venedik 1818, s. 174.

⁴ Bu konudaki çelişkileri G. Huxley sıralamaktadır ("Eusebios on the founding of Trapezous", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, C: 10, Atina 1993, s. 9-12).

⁵ Georgios Synkellos ve Nicephorus Cp., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1829, C: 1, s. 401.

⁶ Jean-Baptiste Chabot (ed.), *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1899, C: 1, s. 81.

⁷ Bugün Suriye'nin Tartus kenti açığındaki ada kent *Arvad* ya da *Ervad*'dır.

⁸ Ernest A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregor Abû'l Faraj*, Oxford 1932, C: 1, s. 24.

⁹ Henry Fynes Clinton, *The civil and literary chronology of Greece*, Oxford 1834, s. 156.

¹⁰ G. Huxley 1993, a.g.m. 11-12.

¹¹ Askold I. Ivançık, *Накануне колонизации*, Palograf, Moskova ve Berlin 2005, s. 148-150.

¹² Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2016, s. 61.

ettiğini görmezden gelmiş gibidir. Atıf yaptığı diğer Ortaçağ yazarı ise “*Historiae*” adlı kitabında Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet zamanını anlatan İmrozlu Kritovulos’tur. Dolayısıyla, kuruluş tarihindeki sorunlar gibi, ucu Ksenophon’a dayanan ve kendilerinden önceki yazarların sürekli tekrar ettiği Ortaçağ kaynaklarında geçen Trabzon’un bir “Hellen kolonisi” olduğu bilgisinin çok sağlam dayanakları olduğu söylenemez.

Günümüzde halen tartışmalı olan kuruluş tarihi daha öne çekilerek, MÖ 7. yüzyıldan sonra Milet’e bağlı bir liman kenti olarak kurulduğunu varsayan eski metinlerdeki dolaylı bilgilerle düzeltilmeye çalışılmaktadır.¹³ Oysa Trabzon’da bu düzeltme çabasının güvenilirliğini sağlayacak herhangi bir arkeolojik bulgu ele geçmiş değildir.¹⁴ Buna karşın, MÖ 1. binyılda bölgede

¹³ Rhys Carpenter, “The Greek Penetration of the Black Sea”, *AJA*, C: 52, S:1, Boston 1948, s. 10; Drews 1976 *a.g.m.*, s. 19.

¹⁴ Bu bağlamda Türkiye’nin batı ve kuzey bölgelerinin çeşitli yerlerinde ele geçen MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait seramik buluntuları Ege ve Yunanistan’daki örneklerle karşılaştırırken genelde Batı’dan Doğu’ya doğru gerçekleştiğine inanılan bir kültürel yayılma kabullenişinin etkisinde kalındığı görülmektedir. Bu etki Avrupa merkezci içeriği nedeniyle temelden yanlış akademik ve siyasi bir gelenek nedeniyle Anglo-Amerikan kaynaklarda “Greek” bizde ise aslı Lyon olan “Yunan” diye kavramsallaştırılmaktadır. Oysa bu çağda Ege’de belirginleşen sanat ürünleri gibi, birer sosyal iletişim aracı olan yazı, dil ve felsefe-deki gelişmeler tam tersine Doğu’dan Batı’ya yayılan bir kültürel etkinin yansımalarıdır (Ekrem Akurgal, *The Birth of Greek Art*, Londra 1968; Martin Bernal, *Kara Atena*, İstanbul 2003; Walter Burkert, *Yunan Kültüründe Yakınoğu Etkileri*, İstanbul 2012; Fahri Işık, *Uygurluk Anadolu’da Doğdu*, İstanbul 2012). Batı Anadolu ve Ege’deki farklı halklar arasında yayılıp ulusal bir kimliğe dönüştüğü söylenen kurgusal sentezin temeli MÖ 7. yüzyıla ait yazılı metinlere kadar indirilir (Bernal, *a.g.e.*, s. 303, 394-395; Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988, s. 161). Eski metinlerle sınırlanmış dar bir bakış açısı yerine, arkeolojik verilerin Doğu - Batı sentezli daha geniş bir bakış açısıyla yeniden ele alınması, örneğin Karadeniz kıyılarındaki pazar yerlerinde (emporion) ve imtiyazı satın alınmış yerleşme yerlerinde (apoikia) Egeli tüccarların yerel halklarla ilişkileri bağlamında yıllardır içinden bir türlü çıkılmayan soruların çözümüne katkı sağlayacaktır (Carpenter, *a.g.m.*; Alexander John Graham, “The Date of the Greek Penetration of the Black Sea”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, C: 5, Londra 1958, s. 25-42; Drews, *a.g.m.*; John G. F. Hind, “Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples Around the Black Sea (1982-1992)”, *Archaeological Reports*, C: 39, Cambridge 1992-1993, s. 82-112; Elias K. Petropoulos, “Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea”, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Selanik 2003, s. 17-92; Gochar R. Tsetskhladze, “Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis)”, *Dialogues d’Histoire Ancienne*, C: 18, S: 2, Paris 1992, s. 223-258; *The Greek Colonization of the Black Sea Area*, Stuttgart 1998; “Once Again About the Establishment Date of Some Greek Colonies Around the Black Sea”, *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Oxford 2019, s. 1-53; Latife Summerer, “Greeks and Natives on the Southern Black Sea Coast in Antiquity”, *The Black Sea Region*, Londra 2007, s. 27-36; Manolis Manoledakis, “Greek Colonies and the Southern Black Sea Hinterland: Looking Closer into a Long, Complex and Multidimensional Relationship”, *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas*, Oxford 2015a, s. 81-89; “Greek Colonisation in the Southern Black Sea from the Viewpoint of the Local Populations”, *Greek Colonisation*, Atina 2015b, s. 59-71; Elias K. Petropoulos, “Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea”, *Ancient Greek Colonies in*

yaşadığını eski kaynaklardan öğrendiğimiz bazı yerli halkların¹⁵ denizle bağlantıları olduğu göz önüne alındığında, kentin ilk başta daha gerilerdeki dağlık bölge ile ilişki içinde olan önemli bir kıyı yerleşmesi olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Son birkaç yıldır Trabzon ili sınırları içinde yapılan yüzey araştırmasında bu tahmini doğrulayacak arkeolojik sonuçlar elde edilmiştir.¹⁶

Trabzon ile ilgili somut bilgiler veren en eski kaynak MÖ 401 yılı baharında çıkılan askeri bir seferi ve bir yıl kadar süren bu yolculuğu anlatan Ksenophon'un *Anabasis* adlı kitabıdır. Ksenophon bu kitapta *Τραπεζοῦντα* diye andığı kenti *Sinop*'un Kolkhisliler topraklarındaki¹⁷ bir Hellen kolonisi diye tanımlar (*Anabasis* IV.8.22). Hellen askerleri otuz gün boyunca kent çevresindeki Kolkhis köylerinde kalırlar ve burayı üs olarak kullanıp daha uzaktaki Kolkhis yerleşmelerini yağmalarlar. Kale içinde yaşayan Trabzounatlılar ise Hellenleri hoş karşılarlar. Onların ordugâhında bir pazar kurarlar. Onlara nezaket gereği sığır, arpa unu ve şarap ikram ederler (*Anabasis* IV.8.23). Trapezountlular, kent çevresinde çoğunlukla “düz yerlerde”¹⁸ yerleşmiş olan Kolkhislilerden ayrıdır ve onlar adına Hellenlerle görüşmeler yaparlar. Kolkhisliler de nezaket gereği Hellenlere sığırlar hediye ederler (*Anabasis* IV.8.23-24).

Ksenophon'un anlattıklarından yola çıkan bazı araştırmacılar bölgedeki Kolkhislileri ikiye ayırmaktadır. Buna göre *Trapezounta* kenti yakınında yaşayan barışçı Kolkhisliler balıkçılık dışında toprağı ekip dikmekte ve bağcılıkla uğraşmaktadır. Kentin uzağındaki dağlık kesimde yaşayan savaşçı Kolkhisliler ise hayvancılık yapmaktadır.¹⁹ Oysa Ksenophon'un sadece

---

the Black Sea, Selanik 2003, s. 17-92.

¹⁵ Bu konuda ayrıntılar için bkz.: Serkan Demirel, “MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz'in Yerel Toplulukları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 5, S: 8, Trabzon 2016, s. 129-141. Herodotos, İmparator I. Dareios zamanında (MÖ 552-485) 19. sırada vergi ödeyen halkları *Moshi*, *Tiberani*, *Makron*, *Mossyoikia* ve *Marsa* diye anmaktadır (*Historiae* III.94). Aynı adlar daha sonra I. Kserkses zamanında (MÖ 484-465) Pers ordusundaki askerlerle ilgili ayrıntılar verilirken de geçer (*Historiae* VII.78).

¹⁶ Hülya Çalışkan Akgül, “Sis İçinde Tarih”, *Aktüel Arkeoloji*, S: 73, İstanbul 2020, s. 10-21; Hülya Çalışkan Akgül vd., “Trabzon İli Protohistorik Dönem (Kalkolitik ve Tunç Çağları) Yüzey Araştırması 2018 Yılı Ön Sonuçları”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2019, s. 253-276; “Trabzon İli Protohistorik Yüzey Araştırması 2019”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S: 45, İstanbul 2019-2020, s. 67-73.

¹⁷ Ancak eserin başka bir yerinde Kolkhis'in Trabzon'dan üç günlük mesafeden sonra başladığı yazılıdır (*Anabasis* IV.8.8). O halde Ksenophon zamanında Kolkhislilerin sahilde Trabzon çevresine kadar yayılmış oldukları söylenebilir. Ayrıca Strabon, Arrianus ve Pliny gibi diğer bazı Roma Dönemi yazarı da Kolkhis'i Trabzon'un doğusunda bir yerden başlatır (*Geographica* XII.3.17; *Periplus Ponti Euxini* VII; *Historia Naturalis* VI.4).

¹⁸ Πεδίον “düz arazi” ya da “açık kırsal alan, ova” (White and Morgans 1896, s. 171) anlamına geldiği için *Anabasis*'de sözü edilen Kolkh yerleşmeleri Trapezus kenti çevresindeki düz alanlarda aranabilir.

¹⁹ Mariya Ivanovna Maksimova, *Античные города Юго-Восточного Причерноморья*, Moskova 1956. s. 122.

Trapezounta kırsalındaki değil, *Kerasounta* (Giresun) kırsalında yaşayanları da²⁰ Kolkhisli (Κόλχοι) diye tanımlar (*Anabasis* V.7.2); dolayısıyla yazdıkları böyle kesin çıkarımlar yapmayı olanaklı kılmaz. Üstelik Roma Dönemi'ne ait metinlerde Kolkhis *Trapezous*'un doğusunda bir yerden başlatılır (Strabon, *Geographica* XII.3.17; Pliny, *Historia Naturalis* VI.4, 7; Arrianus, *Ponti Euxini* VII).

Trabzon'un bir limanı olduğuna dair ilk yazılı bilgiyi yine Ksenophon vermektedir. Söz konusu metinde şu ifade yer almaktadır: “*Ben yanımdan geçen bir sürü gemi görüyorum. Trapezouslulardan büyük gemiler rica edersek bunları limana çeker (κατάγοιμεν) ...*”, “*Şunu da düşünün;*” dedi, “*bu gemicilerin gemilerini (κατάγω) limana çekersek onca süre bizim yüzümüzden beklemiş olacaklar...*” (*Anabasis* V.1.11-12).²¹

Yine aynı kitapta Ksenophon *Trapezounta*'nın *Sinope*'ye vergi ödediğini (*Anabasis* V.5.10) ve bu iki kent arasındaki kıyı şehirlerini birbirine bağlayan yolların bozuk olduğunun söylendiğini belirtmektedir (*Anabasis* VI.1.13-14). Bu bilgiler Klasik Çağ'da *Sinope*'ye vergi veren, ticari ve askeri gemilerin bulunabildiği bir liman kentini karşımıza çıkarmaktadır. Dolayısıyla, buradan hareketle kurgulanan bir “MÖ 1. binyıl Karadeniz koloni kenti” varsayımının yoruma dayalı olduğu görülmektedir.

Ayrıca *Trapezouta*'nın bir *Miletos* kolonisi olan *Sinope*'ye vergi ödediği bilgisinin de Ksenophon'a dayandığı ortadadır (*Anabasis* IV.8.22, 5.5.10); Ksenophon Sinopelilerin aslen *Miletos* göçmeni olduğunu yazar (*Anabasis* VI.1.15). Yani, Karadeniz kıyılarındaki MÖ 1 binyıl ticaret merkezlerinin Ege'nin doğu kıyısındaki *Miletos* bağlantılı olduğu bilgisi yine *Anabasis*'e dayanır. Tabii bu uzak kıyılarda “*Miletos*'a bağlı kentler” görmek Ksenophon'un ilgisini çekmiş olmalıdır ve bu ilginin nedeni Ksenophon gibi Miletosluların da Pers Prensi Kyros'a olan bağlılığında aranmalıdır (*Anabasis* I.1.6-11; I.2.1-3; I.4.2; I.9.9-10; I.10.2-3).

MÖ 4. yüzyılda kurulmuş olan kentlerden söz ettiği için en erken bu yüzyılın ortalarına tarihlenmek istenen Pseudo Skylaks da *Trapezous*'u bir Hellen kenti olarak tanımlar (*Periplus* 85: “Τραπεζοῦς πόλις Ἑλληνίς”). 1600 yılından itibaren çeşitli baskıları yapılan bu Hellenice metin, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki halklar, kentler, limanlar, sınırlar ve mesafeler gibi ayrıntılı bilgiler içerir.²² Söz konusu basımlarda kullanılan “Pseudo Skylax” adının MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Kariyalı coğrafyacı Skylaks'a öykündüğü ve Ortaçağ'da metnin yazarı için bu adın kullanıldığı açıktır. Dolayısıyla sözü

²⁰ Onbinler *Kerasounta*'dan ayrılmadan çıkan karmaşa sırasında öldürülen barbar elçiler ve tüccarlar Kolkhisli diye adlandırılıyor (*Anabasis* V.7.2). Ksenophon bu olayların nedenini anlatırken bunların dağlarda yaşayan barbarlar olduğunu, kendilerine sığır ve çeşitli eşya satmak için aşağı indiklerini açıklıyor (*Anabasis* V.7.14-19).

²¹ Türkçe çeviri için bkz. Oğuz Yarılgış (Çev.) *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü Ksenophon*, İstanbul 2011 355.

²² Murat Arslan, “Pseudo-Skylaks: Periplus”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C: 2, S:1, Antalya 2012, s. 239.

edilen metnin yazarı bilinmediği ve tam olarak ne kadar eski olduğu belli olmadığı için Trabzon ile ilgili sağlam bir referans sayılmamalıdır.

Ksenophon'dan 400 yıl sonra yaşamış olan Strabon da *Trapezous*'un bir "Hellen" kenti olduğunu belirtir (*Geographica* XII.3.17): Τραπεζοῦς πόλις Ἑλληνίς. Kendi zamanında Roma İmparatorluğu'na bağlı özgür bir kent olduğuna göre, buranın bir Hellen kenti olduğu bilgisi kendisinden önceki kaynaklardan, belki de doğrudan *Anabasis*'ten edinilmiş olmalıdır. Zira Arrianus (MS 86-180) aynı bilgiyi Ksenophon'dan aldığını açıkça ifade etmektedir (*Periplus Ponti Euxini* 1); aynı kaynağın etkisiyle kendisinden önceki Romalı yazarlar çoktan *Trapezous*'un bir Hellen kenti olarak kurulduğuna inanmış olmalıdır. Örneğin Romalı tarihçi Cornelius Tacitus (56-120) kenti "..., a Graecis in extremo Ponticae ora conditam,..." (Pontus kıyılarının en uzak köşesindeki Hellen yapısı) diye anmaktadır (*Historiae* III.47).

Tacitus *Trapezous* ile ilgili başka bilgiler daha verir; örneğin İmparator Nero zamanında (54-68), Partlara karşı 58 yılında Domitius Corbula komutasında yapılan sefer sırasında *Trapezous*'tan gelen ikmalin dağ yollarından ulaştırıldığını yazar (*Annales* XIII.39). Kazanılan bu zaferden sonra Partları kontrol altında tutmak için Anadolu'nun kuzeydoğu kıyılarının stratejik önemde olduğu Romalılar tarafından anlaşılmış olmalıdır. Bölgede kurulan egemenlik aynı zamanda Uzakdoğu'dan gelen ticaret yollarını da kontrol etmek anlamına gelmektedir.²³ Merkezi *Trapezous*'ta bulunan donanmanın güçlendirilmiş olması Roma İmparatorluğu'nun bölgeye verdiği öneme işaret eder.²⁴

Tacitus başka bir metninde, 63 yılına kadar bölgenin bağımlı kralı olan II. Polemon'un azat edilmiş kölesi Aniketos'un isyan ederek *Trapezous*'a saldırdığı, kenti yağmalayıp donanmasını yakarak kaçtığı anlatılmaktadır (*Historiae* III.47). 69 yılında gerçekleşen bu olayın İmparator Nero'nun ölümünden hemen sonra ortaya çıkan bir Hristiyan başkaldırısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayın ardından İmparator Vespasianus (69-79), imparatorluğun doğu sınırını kontrol altına almak üzere 73 ya da 74 yılında yeni bir düzenleme yapmış ve Orta Anadolu yaylalarının bir kısmı, Fırat Nehri'nin yukarı vadisi ile Karadeniz'in güneydoğu kıyıları *Galatia-Kappadokia Eyaleti* haline getirilmiştir.²⁵ Dolayısıyla, İmparator Nero'nun ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'nun doğu politikasında bir değişme olmadığı, *Trapezous*'un askeri ve ticari merkez

²³ Edward Dabrowa, "Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian", *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford 1986, s. 71; Giorgi Leon Kavtaradze, "The Georgian Chronicles and the Raison d'Être of the Iberian Kingdom", *Orbis Terrarum*, C: 6, Stuttgart 2000, s. 206; Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 10, S: 2, Erzurum 2007, s. 143.

²⁴ Chester G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, Ithaca 1941, s. 126-127; Osman Emir ve Fatih İnan, "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", *History Studies*, C:10, S:4, Samsun 2018, s. 67.

²⁵ Dabrowa, a.g.m., s. 71-72.

olma özelliğini koruduğu söylenmelidir. Bu eyaleti batıya bağlayan yollar inşa edilirken *Satala*²⁶ ile *Trapezous* arasındaki yol da elden geçirilmiş olmalıdır.

V. W. Yorke'un Fırat'ın batısında Trabzon'a kadar uzanan yolun ilk kez MS 63 yılında Corbulo tarafından kurulduğu ifadesi²⁷ kendisinden sonra da tekrar edilmiştir.²⁸ Oysa artık Yukarı Fırat bölgesi ile Doğu Karadeniz Dağları arasında bir iletişim hattının MÖ 4. binyılın ikinci yarısından beri var olduğuna dair arkeolojik bulgular söz konusudur.²⁹ Bu bulgular Malatya-Arslantepe'de ele geçen bazı metal eserlerin metal analizleri bakımından Doğu Karadeniz Dağları'ndaki bakır yataklarıyla ilişkisine dayanmaktadır. 2018 yılında başlayan yüzey araştırması sayesinde ise Trabzon'da bulunmuş ve tipolojik bakımdan Arslantepe buluntularıyla karşılaştırılabilecek birkaç tunç mızrak ucu ortaya çıkarılmış³⁰ ve her iki bölge arasında binlerce yıl öncesine dayanan bir iletişimin varlığı somut arkeolojik buluntularla da ortaya koyulmuştur.

Traianus'un 117 yılında ölümüyle Roma tahtına oturan Hadrianus, imparatorluğun doğu sınırlarında barışçı politikalar yürütmüş, 128-133 yılları

²⁶ Bir Roma kalesi olan Satala'nın kalıntıları bugünkü Gümüşhane'ye bağlı Kelkit ilçe merkezinin 17 km kadar güneydoğusunda bulunan Sadak köyü yakınındadır.

²⁷ Vincent W. Yorke, "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates", *The Geographical Journal*, C: 8, S: 5, Londra 1896, s. 469.

²⁸ Roma döneminde iyileştirildiği anlaşılan bu güzergâhtan söz eden araştırmacılar, böylece Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında hareket kolaylığı elde edildiğini belirtmekte, askeri sevkியatın kolaylaştığı üzerinde durmaktadır (John Arthur Ruskin Munro, "Roads in Pontos, Royal and Roman" *The Journal of Hellenic Studies*, S: 21, Cambridge 1901, s. 62; Franz Cumont - Eugène Cumont, *Voyage d'exploration archéologique*, Brüksel 1906, s. 343-364; Franz Cumont, "L'Annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie", *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Londra ve New York 1923, s. 114; Anton Bryer - David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography*, Washington 1985, C: I, s. 20-22 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 36-40); B. Timothy Mitford, "The Roman frontier on the Upper Euphrates", *Ancient Anatolia*, Londra 1998, s. 270-271; Çiğdem, a.g.m., s. 145). Bazı araştırmacılar ise, sanki daha önce yokmuş gibi yolların düzene sokulmasıyla doğulu tüccarlar için deniz taşımacılığının önünün açıldığını iddia etmektedir (David Winfield, "The Northern Routes Across Anatolia", *Anatolian Studies*, C: 27, Londra 1977, s. 153). Bu düşünceler Tunç Çağı madencilik faaliyetleri bir yana, Demir Çağı krallıklarının Karadeniz kıyılarıyla ilişkilerini de göz ardı etmekte, Türkiye'nin doğusundaki eski yol ağının Roma Dönemi'nde inşa edildiği gibi dar bir görüşü temsil etmektedir. Ayrıca Roma dönemi yolunun *Erzurum*'dan sonra bugünkü gibi *Gümüşhane-Torul* hattı üzerinden *Trabzon*'a ulaştığını düşünen araştırmacılar da vardır (Mitford, a.g.m., s. 270). Oysa bu yolun *Bayburt*'tan sonra Soğanlı Dağları üzerinden batıya doğru sırt üzerinden gelerek *Maçka*'nın güneyindeki *Mescit Yaylası* civarına ulaşması ya da *Satala* yolu *Gümüşhane* üzerinden *Torul*'a ulaşsa bile, buradan *Kolat Hanları* üzerinden *Maçka*'ya inerek *Trabzon*'a ulaşması olasılığı da vardır.

²⁹ Andreas Hauptmann vd., "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia", *Paléorient*, C: 28, S: 2, Paris 2002; Marcella Frangipane, "The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe During the Late 4th-Early 3rd Millennia BC", *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology*, Leiden ve Boston 2017.

³⁰ <<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/trabzonda-bulunan-yaklasik-6-bin-yillik-mizrak-uclari-muzede-sergileniyor/2093548>>erişim 30.03.2021, 19:17.

arasında bölgeye yaptığı teftiş gezisi sırasında Malatya'da Partlarla yeni bir antlaşma imzalayarak doğu sınırlarını güvence altına almıştır. Bunun ardından hem doğudan gelen ticaret yollarını kontrol etmek hem de bölgedeki askeri ikmal gücünü arttırmak üzere³¹ 129 yılında Arrianus ile birlikte *Satala* üzerinden *Trapezous*'a geçmiş ve burada bir liman inşa ettirmiş ya da var olan bir limanı güçlendirmiştir.³² Bu yolculuk *Sannoi* halkının yurdu olan bugünkü *Torul* üzerinden yapılmış olmalıdır. Arianus'un yazdığına göre, eskiden Roma'ya vergi ödeyen bu halk, artık haydutluk yapmakta ve vergi ödemeyi reddetmektedir (*Periplus Ponti Euxini* 11.1-2). Dolayısıyla bazı araştırmacıların dile getirdiği gibi, *Trapezous*'tan güneye giden yolun Romalılar tarafından kapalı tutulduğu ve bunun da kentin ticaretini sıkıntıya soktuğu düşüncesi somut bir veriye değil, bölgede yaşayan özgür halkların varlığına dayandırılıyor olmalıdır.³³ Hadrianus'tan önce Romalıların bu halklarla bir şekilde anlaşma sağladığı ve söz konusu yolun açık olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

Trabzon'u gösteren en eski resim 1604-1612 yılları arasında Fransa'nın İstanbul konsolosu olan Jean Gontaunt'un (Baron de Salignac) mahiyetindeki Julien Bordier'e (1553-1610) aittir.³⁵ Üzerindeki bazı yerlerin el yazısıyla Fransızca belirtildiği bu resimde kale denizden karaya doğru bir bakışla betimlenmiştir (res. 1). Kent çevresindeki ayrıntılar arasında arkadaki dağlar, kale dışındaki yerleşim alanları, bahçeler ve bu yazının konusu olan liman bölgesi gayet açık bir biçimde görülmektedir. Kalenin doğu yakasında bugünkü Yeni Cuma Camisi (Aziz Eugenios Kilisesi) ile bunun çevresinde bir dış kale gösterilmiştir. Günümüzde surla çevrili böyle bir dış kalenin varlığına ait ne bir bilgi ne de herhangi bir iz vardır. Bu kalenin kapısından çıkan bir yol deniz kenarındaki "Türk Mezarlığı" diye adlandırılan yere ulaşmaktadır (res. 1). Gerilerdeki dağların arasından gelip kale içinden geçerek denize karışan Zağnos deresi³⁶ ve Kuzgundere³⁷ üzerinde köprüler vardır. Zağnos deresinin iki yanında

³¹ Çiğdem, *a.g.m.*, s. 145-146.

³² Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 180 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 341).

³³ Cumont ve Cumont, *a.g.e.*, s. 36.

³⁴ Torul ilçe merkezinden itibaren Harşit çayının batı yakası boyunca devam eden eski yol, 2 km kadar kuzeydeki *Köprübaşı* köyünde bulunan sivri kemerli taş köprüden karşıya geçmekte ve *Zigana Geçidi*'ne tırmanmaktadır. *Kürtün Barajı*'nın suları çekildiğinde ortaya çıkan bu köprü ile birlikte, 200 m kadar daha aşağıda bir başka taş köprünün ayakları da görünür hale gelir. Henüz uzmanlar tarafından incelenip konu edilmemiş olan bu ikinci köprünün kalıntıları, bölgedeki Ortaçağ taş köprülerine göre daha eski yapım tekniği ve mimari özellikler göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu köprü İmparator Vespasianus zamanında (MS 69-79) Satala-Trabzon arasındaki yol elden geçirilirken inşa edilmiş taş köprülerden biri olabilir (sözü edilen köprü konusunda elindeki bilgileri bizlerle paylaşan Ali Özesen'e çok teşekkür ederiz).

³⁵ Julien Bordier, "Relation d'un Voyage en Orient", Archeion Pontou, C: 6, Atina 1934, s. 128-129 arası; Semavi Eyice, *Trabzon*, İstanbul 1970, s. 10, res. 1.

³⁶ Daha önce kale önündeki liman nedeniyle *İskeleboz* diye adlandırılan bu dere güneydeki *Karlık Tepe*'nin (774,5 m) doğusundan başlar. Vadi yaklaşık 7 km uzunluğundadır. Kalenin batısından akarak eski deniz kıyısındaki doğal koya alüvyon biriktirmiştir. Sahil

kale kapılarından çıkarak denize doğru uzanan iki yol görünmektedir. Bu yollardan batıdaki surla çevrili bir alanın köşesinden çıkmakta ki, bu alanın içine, eski Aziz Andreas Kilisesi olan günümüzdeki Molla Siyah Camisi'nin olduğu yere “St. Andray” yazılmıştır.³⁸ Bunun arkasında, Gülbahar Hatun Camisi'nin olması gereken yere ise “St. Réverende” yazılmıştır. Kale batıya doğru, II. Aleksios zamanına (1297-1330) ait yazıtın bulunduğu kesimde bir miktar genişletilmiş, ancak buradaki surlar deniz kıyısına kadar uzatılmamıştır. Resimde deniz kıyısına ulaşan bir kalenin hiç gösterilmemiş olması ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (res. 1). Gösterilen kalenin denize bakan duvarları ile deniz kıyısı arasındaki alanda hiç yapı yoktur. Deniz içinde ise kaleden çıkan yolların ucunda iki mendirek görünmektedir. Üzerindeki el yazısıyla alınmış olan notlar nedeniyle resim bir kent krokisi gibi durmakta ve büyük olasılıkla Fransız ticaret bölgesinin yerini göstermek için yapılmış resmi bir belge niteliği taşımaktadır.

Kent tarihi için son derece önemli olan J. Bordier'e ait bu belge *Aşağıhisar* surlarının II. Aleksios tarafından inşa edildiği bilgisini kuşkuyla hale sokmaktadır. II. Aleksios üzerinde kendi adı olan yazıtın bulunduğu batı duvarını belli bir yere kadar yaptırmış olabilir. J. Bordier'in resminde bu duvarın da denize kadar uzamadığı görülmektedir (res. 1). Buna göre *Aşağıhisar*'ın en azından deniz suru ile doğu surunun Osmanlı döneminde inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Örneğin, Moloz Kapısı üzerindeki Osmanlı tuğrası ve buradaki

---

doldurulmadan önce dere suları deniz surlarının altından geçerek denize karışırdı. Bugün ise sahil dolgusunun altından bir su tüneliyle geçmektedir.

³⁷ Trabzon Kalesi'nin doğu kenarındaki eski deri atölyeleri nedeniyle *Tabakhane Deresi* diye de anılan bu dere gerilerde, *Kireçhane* köyünün doğusundaki *Ballıtaş* sırtlarından (379 m) kollar halinde başlar ve bu kollar *Bahçecik* semtinin altında birleşerek devam eder. Vadi uzunluğu yaklaşık 5 km'dir. Kalenin doğusundan akarak Zağnos deresiyle aynı doğal koya alüvyon biriktirmiştir. Sahil dolgusu yapılmadan önce kalenin kuzeydoğu köşesinden denize karışırdı. Bugün sahil dolgusunun altından bir su tüneliyle geçmektedir.

³⁸ Bugün Molla Siyah (Nakip) Camisi olarak bilinen yapıda 1929 yılında yapılan bir inceleme sırasında iç mekânda görülen freskler 15. yüzyıla (David Tallbot Rice, “Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond”, *Byzantion*, C: 5, S: 1, Londra 1929-1930, s. 58-59), bina ise 10-11. yüzyıla tarihlenmiştir (Selina Ballance, “Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolien Studies*, C: 10, Ankara 1960, s. 152-153). Binanın tarihlenmesi yapılırken bulunduğu arazineski durumunun dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Kilisenin ithaf edildiği Aziz Andreas'ın kente gelip İncil'i ilk kez vaaz ettiği inancı dikkate alındığında da bu tarihin doğru olmayabileceği ortaya çıkmaktadır. Çünkü kendisinden 600-700 yıl sonra ortaya çıktığı anlaşılan Aziz Andreas inancının gerçeği yansıtmadığı, onun Trabzon'a gelmiş olamayacağı ortaya koyulmuştur (Byrer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 218, Türkçesi: C: I, s. 419-420). Aziz Andreas ile *Trabzon* arasındaki ilişkinin ilk kez 14. yüzyılda Trabzonlu yazar J. Lazaropoulos tarafından dile getirilmesi, fresklerin tarihlenmesi ve yapının J. Bordier'in krokisinde görülmesi dikkate alındığında bina için en erken 14-15. yüzyıl gibi bir tarihlenme yapmak çok daha mantıklıdır. Bu dönemde kale dışı yerleşme Zağnos deresi alüvyonlarının çoktan doldurduğu bu bölgeye doğru yayılmaya başlamış olmalıdır.

burcun II. Aleksios'tan daha sonraki bir döneme ait olduğunun belirtilmesi³⁹ ve Kadınlar Hali inşaat alanının batısında devam eden doğu surunun geç dönem özellikleri taşıyan yapısı⁴⁰ *Aşağıhisar* surlarının büyük bölümünün Osmanlı Dönemi'nde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Ksenophon'da Trapezounta ve Liman

Bugüne kadar Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde sözü edilen Onbinler'e ait ordugâhın *Boztepe*'de kurulmuş olması gerektiği düşünülmüştür.⁴¹ H. F. B. Lynch ise bundan farklı olarak ordugâhı bugünkü Kalkınma mahallesinin altında, deniz tarafında uzanan kıyı ovasına yerleştirmiştir.⁴² Oysa kalenin güneyindeki ana girişe giden yol dikkate alındığında söz konusu ordugâhın bugünkü *Bahçecik* semtinde olma olasılığı çok daha yüksektir. Burası eski *Kindinar* (Bahçecik) köyünün bulunduğu sur dışındaki alandır. Kale kapısının bulunduğu yerde oldukça dar olan sırt⁴³ yukarı doğru epey geniş bir düzlük halini almakta ve büyük bir ordunun burada konuşlanmasına uygun, iki yanındaki derin vadiler nedeniyle korunaklı bir arazi oluşturmaktadır.⁴⁴ Bazı araştırmacılar İstanbullu keşiş Marcus Eugenicus'a (1392-1344) atıf yaparak *Trapezous*'un tiyatrosunun, yarış pistinin ve eğlence yerlerinin de burada olduğunu belirtir.⁴⁵

Onbinler kent dışında konakladıkları yerde bir sunak inşa etmişler ve bu sunağın çevresinde kurban törenleri ile çeşitli spor karşılaşmaları düzenlemişlerdir (*Anabasis* IV.8.25-28). G. Finlay, sonradan düşüncesini değiştirdiği söylene de, Trabzon'daki incelemeleri sırasında hazırladığı krokide (res. 2)

³⁹ Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 190, Türkçesi: C: I, s. 359-360.

⁴⁰ J. P. Fallmerayer *Aşağıhisar*'ın doğu surunun daha eski bir temel üzerine yapıldığını düşünmüştür. Bu düşünce onun J. Bordier'e ait Trabzon çizimini pek önemsemediğine kanıt olabilir. Zira J. Bordier'in çiziminde böyle bir duvar hiç gösterilmemektedir (Jakob Philip Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart ve Tübingen 1845, C: I, s. 83; Türkçesi: 2002, s. 68).

⁴¹ Gustav Gassner, "Der Zug der Zehntausend nach Trapezunt", *Abhandlungen*, C: 5, Braunschweig 1953, s. 7; Otto Lendle, *Kommentar zu Xenophons Anabasis*, Darmstadt 1995, s. 288-289, 295.

⁴² Henry Finnis Blossie Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Londra, New York ve Bombay 1901, C: I, s. 31, 30-31 arasındaki harita. Burası önceleri *Kavaklık* diye anılırken, 1981 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yıldönümü vesilesiyle Trabzon Belediyesi tarafından büyük bir yeşil alana dönüştürülmüş adı *100. Yıl Parkı* koyulmuştur. Bugün aynı yerde *Forum Alışveriş Merkezi* bulunmaktadır (verdiği bilgiler için Mimar Bekir Gerçek'e teşekkür ederiz).

⁴³ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 13, 17.

⁴⁴ 1910 yılı yaz başında Trabzon'a gelen Alman General Eduard von Hoffmeister kalenin iki tarafındaki vadilerin çalı türü bitki ve ağaçlarla dolu olduğunu belirterek, bu durumun eski zamanlarda doğal bir savunma hattı oluşturduğunu yazmaktadır (*Durch Armenien*, Leipzig ve Berlin 1911, s. 161).

⁴⁵ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 94 (Türkçesi: 2002, s. 75). E. von Hoffmeister 1910 yılı yaz başında gördüğü kalenin güney girişindeki durumunu anlatırken aynı bilgiyi tekrarlamaktadır (*a.g.e.*, s. 163).

“tzykanisterion” (atlı spor karşılaşmalarının yapıldığı saha) notunu soru işaretiyle birlikte hem kalenin güneyine hem de batısındaki *Kabak Meydanı*’na koymuştur; kynegeion (arena biçimli amfiteyatrosu) yazısı ise yine soru işaretiyle birlikte sadece kalenin güneyinde yer almıştır.⁴⁶ 1898 yılında kentteki eski kalıntıları inceleyen H. F. B. Lynch de yayımladığı haritada, bir duvarla çevrili olduğunu belirttiği tiyatro, atlı oyun sahası ve hipodromu kalenin güneyine yerleştirmiştir (res. 3).⁴⁷ Ayrıca, *Anabasis*’te söz edilen at yarışlarında binicilerin atları yokuş aşağı sürüp deniz kıyısından dönüş yaptıkları yer için, bugünkü Zağnos vadisine inerek deniz kıyısına gidilip aynı yoldan geri dönülmesi, *Boztepe*’den deniz kıyısına inilip yeniden geri dönülmesinden çok daha akla yatkındır.⁴⁸ Ksenophon buradaki yamaçtan at sırtında inerken de çıkarken de binicilerin zorlandıklarından ve yarışmayı izleyenlerin (kent surlarına dizilmiş olmaları) epeyce eğlenip tezahürat yaptıklarından söz etmektedir (*Anabasis* IV.8.28). Bu bilgiler at yarışlarının başladığı yer olarak kalenin batısındaki *Kabak Meydanı* olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

Ksenophon’un düşmanların kendilerinden daha yukarıda mevzilenmiş olduklarını belirtmesi de Onbinler’in ordugâh kurdukları yerin bugünkü *Bahçecik* semti olduğu düşüncesine destek olarak ele alınabilir (*Anabasis* V.1.9). Çünkü mallarını yağmaladıkları köylüler onlara saldırmak için fırsat kollamakta, bu yüzden ordugâhın etrafına nöbetçiler yerleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca *Bahçecik* kale içindekilerle daha kolay iletişim sağlanabilecek bir konumdadır. *Boztepe* ise kalenin doğusunda yükselen nispeten uzak bir tepedir ve korunması daha zordur.

⁴⁶ Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 201-202, fig. 43 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 384-385, plan 43). A. Bryer ve D. Winfield bu krokiyi yayınlamalarına karşın G. Finlay’ın daha sonra fikir değiştirerek atlı sporların yapıldığı yerin Hüseyin Avni Aker Stadyumu’nun bulunduğu *Kabak Meydanı* olduğuna kanaat getirdiğini ve kendilerinin de böyle düşündüğünü yazmaktadır (Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 202; Türkçesi: 2020, C: I, s. 385). Fransız gezgin T. Deyrolle 1869 yılında, H. F. B. Lynch ise 1898 yılında buldukları Trabzon’daki izlenimlerini anlatırken bayramlarda *Kabak Meydanı*’nda atlı oyunlar oynadığından söz etmektedir (Théophile Deyrolle, *1869 da Trabzondan Erzuruma*, (Çev.) Reşat Ekrem Koçu, İstanbul 1938, s. 19; Lynch, C: I, s. 21). Burası 1951 yılında stadyum inşa edilene kadar bayramlarda panayır kurulan yerdir.

⁴⁷ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 17.

⁴⁸ O. Lendle bu anlatımın *Boztepe*’nin denize bakan yamaçlarına tam olarak oturduğunu düşünmektedir (Lendle 1995, *a.g.e.*, s. 191). Bu durumda *Anabasis*’te sözü edilen limanın bugünkü limanı’nın yerinde olması gerekir ki, *Boztepe*’den buraya kadar at sırtında inip sonra atı tekrar yukarı koşturmak pek gerçekçi değildir. Oysa kalenin hemen önündeki Eski Liman düşünüldüğünde, söz konusu at yarışının herkesin surlardan izleyebileceği daha akla uygun bir güzergâhta gerçekleşmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki, J. P. Fallmerayer 10 Ağustos 1840 günü ulaştığı Trabzon’daki izlenimlerini aktarırken kalenin güneyindeki varoşlardan Zağnos vadisine inip dere boyunca devam eden patika yolu anmaktadır (Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 80; Türkçesi: 2002, s. 66-67). Aynı yolu 1898 yılı Ağustos ayında Trabzon’da bulunan H. F. B. Lynch de teşhis etmiştir (Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 19). Ayrıca J. Bordier’in Trabzon resminde görülen Zağnos deresinin batısındaki yol köprüünün altından geçerek denize ulaşan aynı yol olabilir (res. 1).

Ksenophon ayrıca, *Drilas*'a (Δρίλας) yapılan seferden dönüşte kente inen dik ve dar yokuşta arkalarından gelen Kolkhislilerin saldırılarından çekindikleri için sahte bir pusu hazırlandığını anlatır (*Anabasis* V.2.28-29). Bu anlatım da Onbinler'in ordugâhının kentin hemen güneyindeki *Bahçecik*'te olduğuna işaret etmektedir. Kaleye yeterince yaklaşınca, geride kalan sahte pusudaki askerlere artık gelmeleri için işaret verilir. Ancak Kolkhisliler yerlerinden çıkan askerlere saldırır ve aralarındaki Giritli askerler ormana dalıp vadiden aşağı yuvarlanarak kendilerini kurtarırlar. Onlara komuta eden Mysos⁴⁹ ise yoldan kendi ordusuna doğru koşar ve yaralı olarak kurtarılır. Bu şekilde ordugâha sağ salim ulaşılır (*Anabasis* V.2.30-32). Bu anlatım bugünkü *Kireçhane* köyünden kaleye inen sırtları tarif ediyor gibidir; dolayısıyla bu bilgi de Onbinler'in ordugâhının kalenin hemen güneyindeki *Bahçecik*'te olduğu düşüncesini destekler niteliktedir.

Yukarıda söz edildiği gibi, Ksenophon Trapezouslulardan büyük gemileri alarak bunları limana çekip dümenlerini çıkarmaktan söz etmektedir (*Anabasis* V.1.11). Böylece gemiler gözlerinin önünde duracaktır. Bugünkü limanın bulunduğu doğal koy düşünüldüğünde, limana çekileceği söylenen gemiler *Boztepe*'den rahatça gözetlenebilir. Ancak herhangi bir durumda buradan aşağı inmek, kalenin hemen güneyindeki *Bahçecik*'ten kalenin kuzeyindeki Eski Liman'a inmekten daha zordur. Kaleden bakıldığında kalenin kuzeyindeki doğal koy hem rahatça gözlenebilir hem de buraya kolayca müdahale edilebilir. Yapılan at yarışı sırasında buraya hızla gidilip gelinebildiği de görülmüştür (*Anabasis* IV.8.28). Ksenophon'un verdiği bilgiler zaten kalenin ve limanın Onbinler tarafından kontrol altında tutulduğuna işaret etmektedir.

Onbinler Trapezouslulardan alınan gemilerle Karadeniz'de seyreden gemileri ele geçirip limana getirmeye başlarlar. Otuz kürekli bir gemiye (τριακόντορος) komuta eden Atinalı Polykrates ele geçirdiği gemileri ordugâhın yanına (ἐπὶ τὸ στρατόπεδον) çekerek taşıdığı yükleri boşalttırır (*Anabasis* V.1.16). Ordugâhın güneyindeki *Bahçecik*'te olduğu ve limanın da kalenin kuzeyindeki doğal koy olduğu düşünüldüğünde, buradaki anlatım yerli yerine oturmaktadır. Ordugâhın *Boztepe*'de olduğu düşünüldüğünde ise liman pek "ordugâhın yanı" sayılamaz.

“Hadrian Limanı”

Trabzon'un eski limanı konusunda önemli iki soru vardır. Bu sorulardan ilki bugünkü Kuzgundere ve Zağnos vadileri arasında yükselen kayalık sırt üzerine kurulmuş olan kalenin hemen önünde İmparator Hadrianus zamanında inşa edildiği bilinen limandan önce, burada daha eski bir liman yapısının mı, yoksa doğal bir gemi çekek yerinin mi olduğuyla ilgilidir. Buna bağlı ikinci soru

⁴⁹ “Μυσός”, Mysialı anlamına gelen bir addır. Burası İlkçağ'da Marmara denizinin güneyindeki bölgenin adıdır.

ise bu kıyıların eski durumuyla ilgili bugüne kadar ayrıntılı bir araştırma yapılmamış olmasıyla ilişkilidir.

Geç Ortaçağ kaynakları bu sorulara ilişkin birtakım çıkarımlar yapmaya olanak sağlamaktadır. Örneğin Evliya Çelebi'nin aktardığı ve Büyük İskender dönemine dayandırdığı bir hikâyeden çıkarılabilecek sonuca göre, Moloz Kapısı'nda bir liman bulunmaktadır.⁵⁰ Burada Evliya Çelebi, her ne kadar Büyük İskender zamanına yakıştırıyor olsa da, bizim için buradaki limanın eskiliğine vurgu yapması dikkate değerdir. Aslında bir tarih kitabı olmasa da Seyahatname'de Helenistik-Roma dönemiyle ilgili göndermelerin bulunduğu, dolayısıyla Evliya Çelebi'nin bu dönemler üzerine okumaları olduğu kesindir.⁵¹ Yine de Evliya Çelebi'nin Seyahatname'de Edirne kalesi ile ilgili olarak "Hazret-i İsa zamanında Rum krallarından *İdrivme* adında bir kral" diye andığı (*Seyahatname* 148b) İmparator Hadrianus'u Trabzon ile hiç ilişkilendirmemesi elindeki kaynaklarının yeterli olmadığını da ortaya koymaktadır.

Eski Liman'ın yerini açıkça gösteren bir gravür, Fransa Krallığı'nın dışişlerinden sorumlu bakanı Kont de Pontchartrain tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen bitki bilimci J. P. de Tournefort'un 1717 yılında Lyon'da iki cilt halinde basılan kitabında yer almaktadır (res. 4).⁵² Bu eski gravürde kentin her iki limanı da görülmektedir. Gravürde, bugün *Pazarkapı* diye anılan yerin önündeki Eski Liman'a ait dalgakıran duvarları dikkat çekmekteyse de, gemiler burada değil, daha doğuda yer alan bugünkü limanın bulunduğu yerde demirlemiştir.⁵³ Bu durum 18. yüzyılın başında artık Eski Liman'ın kullanım dışı olduğunu düşündürmektedir. Ancak eski ticari yapıların burada olması, dahası gümrük binasının 19. yüzyıl boyunca *Moloz*'da bulunması bu limanın yeni liman inşa edilene kadar önemini pek yitirmediğini göstermektedir.⁵⁴ 1910 yılında kente gelen E. von Hoffmeister de Eski Liman'ın

⁵⁰ Bu hikâyeye göre, Büyük İskender zamanında Moloz Kapısı'nda denize dikilen bir direk üzerine tunçtan bir balık tılsımı asılmış. Hamsi zamanı o balıktan ses çıktığında Karadeniz'de olan bütün hamsi balıkları limana gelip deniz kıyısına üşüşürlermiş. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul 2011, C: II-1, s. [252b] 112.

⁵¹ Fahri Dikkaya, "Doğuda Kadimselliğin Varlığı ya da Yokluğu: Evliya Çelebi Örneği", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Famagusta 2002, s. 119-125; Tansu Açık, "Evliyâ Çelebi's Ancient World", *Evliya Çelebi*, İstanbul 2012, s. 345-351.

⁵² Söz konusu gravür kitabın 1717 yılı baskısının ikinci cildinde 232-233 sayfaları arasında ve 1718 yılında Londra'da basılan İngilizce çevirisinin ise 174-175 sayfaları arasında yer almaktadır. İkinci baskısı 2008 yılında yapılan Türkçe çeviride ise bu gravüre 144. sayfada yer verilmiştir. Joseph de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, Paris 1717; Türkçesi: *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul 2008, ikinci baskı.

⁵³ Ö. Yılmaz'ın "Çömlekçi Limanı'nda demirlemiş" diye yorumladığı J. Bordier'in resmindeki geminin (res. 1) tam nerede demirlemiş olduğunu söylemek olanaklı görünmemektedir (Özgür Yılmaz, "Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 18, Trabzon 2015, s. 215.

⁵⁴ Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, s. 131; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 215-216.

artık önemini yitirdiğinden ve denizde seyreden yelkenli gemilerin yeni limana demir attığından söz etmektedir.⁵⁵

23 Mayıs 1701 günü kente ulaşan J. de Tournefort'un hamisine yazdığı 17. mektupta limanın kentin doğusunda olduğundan ve ayrıca buradaki gemilerin yılın belirli zamanlarında denize demir attıklarından diğer zamanlarda ise kumsala çekildiklerinden söz etmesi o yıllarda Eski Liman'ın artık önemini yitirdiği düşüncesini desteklemektedir. Mektupta bu limanda Cenevizlilerden kalan mendireğin neredeyse harap olduğuna, Türklerin bu tür yapıları onarmakla asla canlarını sıklamadığına vurgu yaparak, söz konusu mendireğin Hadrianus zamanından kalmış olabileceği belirtilmektedir.⁵⁶ Trabzon limanının adının *Platana* olduğunu yazan bitki bilimci J. de Tournefort'un burasını daha batıdaki *Akçaabat* ile karıştırdığı gibi, "Hadrian Limanı"nı da bugünkü limanın olduğu yer sandığına da şüphe yoktur. J. de Tournefort'un ayrıca Arrianus'tan aktararak Hadrianus'un bu limanı tamir ettirdiğini yazması başka bir ilginç noktadır. Zira bu daha eski bir limanın varlığına işaret eden bir ifadedir. Ancak Arrianus, Hadrianus'a yazdığı mektupta açıkça şöyle demektedir: "*Hermonassa'dan Trapezus'a 60 stadia bulunur. Burada siz bir liman inşa ediyorsunuz; zira eskiden sadece yaz ayları boyunca burada demirlemek mümkündür.*"⁵⁷ Bu ifadenin tamir edilen bir limandan söz etmediği ve ayrıca söz konusu limanın tam nerede inşa edildiğini göstermediği ortadadır.

Ksenophon'un kentte işlek bir limanın varlığından söz ettiği gibi (*Anabasis* V.1.11-16), Romalı tarihçi Tacitus'un verdiği yukarıda değinilen bilgiler de (*Annales* 13.39), limanın Hadrianus'tan önce hem Hellenler hem de Romalılar tarafından kullanıldığını gösterir. Ancak bu metinlerde zamanında kalenin hemen kuzeyindeki Eski Liman ile birlikte kentin doğusundaki bugünkü limanın kullanılıp kullanılmadığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ayrıca bugünkü Değirmendere deltasının batısında kalan liman yerinin Roma Dönemi'ne kadarki morfolojisi de henüz herhangi bir araştırmaya konu edilmiş değildir. Son on bin yıl içinde yaşanan iklim değişikliklerinin Karadeniz'in yapısını da değiştirdiği bilindiğine göre, önceleri bir göl olan Karadeniz'de su seviyesi çok daha aşağıda iken akarsuların derin vadiler oyduğu, sular yükselince bu vadilerin başlangıçta suyla dolduğu anlaşılmaktadır. Bunu takip eden süreçte birer haliç görünümündeki akarsu vadilerinin giderek alüvyonla dolduğu, bu nedenle yakın geçmişte bataklık haline gelen akarsu ağızlarının günümüzde birer kıyı düzlüğü haline geldiği görülmektedir.⁵⁸ Kent merkezinin doğusunda denize karışan

⁵⁵ Hoffmeister, *a.g.e.*, s. 161-164.

⁵⁶ Tournefort, *a.g.e.*, C: II, s. 235; Türkçesi: 2008, C: II, s. 120.

⁵⁷ "ἅπα δὲ Ἑρμωνάσσης ἐς Τραπεζοῦντα στάδιοι ἐξήκοντα. Ἐνταῦθα σύ ποιεῖς λιμένα: πάλαι γάρ, ὅσον ἀποσαλεύειν ὄρα ἔτους, ὄρμος ἦν." *Periplus Ponti Euxini* 16.6; Murat Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, İstanbul 2005, s. 33.

⁵⁸ Değirmendere vadisi için daha önce böyle bir varsayımda bulunulmuştur. Ahmet Ardel, "Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler", *Türk Coğrafya Dergisi*, C: 1, İstanbul 1943, s. 74.

Değirmendere bu sürecin en iyi izlenebileceği yerlerden biridir.⁵⁹ Dolayısıyla 2000-2500 yıl önce bu deltanın batısındaki (*Boztepe* etekleri, *Çömlekçi*), Değirmendere alüvyonlarının doldurduğu kayalık yamaçların denize ulaştığı kıyılarda gemilerin yanaşması için uygun yerlerin olup olmadığı henüz bilimsel sondajlarla araştırılmış değildir.⁶⁰ Kaldı ki son yıllarda yapılan araştırmalar Trabzon'da bir de karasal yükselmenin etkileri olduğunu ortaya koymuştur ki, bu konuya aşağıda değinilecektir.

Doğu Roma imparatoru II. Basileios'un ikinci Gürcistan seferi sırasında 1022 yılı kışını Trapezous'ta geçirdiği bilinmektedir. Fransız tarihçi L. Schlumberger'in Yahyâ bin Saîd Antâkî'den (980-1066) aktardığına göre⁶¹ imparator burada I. Giorgi'nin yönetiminde bulunan Pakraduni Krallığı'na saldırmak için bir donanma toplamıştır.⁶² Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisinin azalmasıyla Sasanilerin ele geçirdiği Karadeniz'in güneydoğu bölgesindeki *Paipertes* (Bayburt), *Satala* (Sadak köyü), *Nikopolis* (Koyulhisar), *Trapezous* (Trabzon) ve *Kerasous* (Giresun) gibi kentler I. Iustinianus döneminde (527-565) Doğu Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir.⁶³ Buna göre Trabzon neredeyse en başından itibaren Doğu Roma'nın önemli bir liman kentidir. Bu nedenle 1022 yılında II. Basileios'un burada topladığı donanmanın kalenin kuzeyindeki Hadrian'dan kalan Eski Liman'da demirlediği düşünülebilir.

1817 yılında kenti ziyaret eden M. Bijişkyan'ın⁶⁴ "Hadrian Limanı" diye anılan yer için verdiği ayrıntılar ilgi çekicidir. Aslen Trabzonlu olan M.

⁵⁹ F. I. Uspenskiy Değirmendere'nin (Pyxites) beraberinde bol miktarda alüvyon ve kum taşıdığını ve sahile doldurduğunu belirtmektedir. Fedor Ivanoviç Uspenskiy, *Очерки Из Истории Траpezунтской Империи*, Leningrad 1929, s. 11; Türkçesi: 2003, s. 19. A. Ardel ise gayet derin bir vadi açmış olan Değirmendere'nin taban seviyesinin deniz seviyesine yakınlığı ve bölgede yağışın fazlalığı nedeniyle enerjik bir akarsu olduğuna ve deltanın oluşmasındaki insan faktörüne vurgu yapmaktadır. Ayrıca yayını yaptığı yıla kadar bu deltanın ilk zamanlarından itibaren oluşum sürecini gösterecek belgelerin olmadığını belirtmekte ve taşınan alüvyonun bugünkü limanı sığlaşma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığını yazmaktadır. Ardel, *a.g.m.* s. 73-74.

⁶⁰ Trabzon kıyılarındaki alüvyon dolgu kalınlığı 10-60 m arasında ölçülmüştür. Cemil Yılmaz vd., "Trabzon Kıyı Bölgesinin Pliyo-Kuvaterner Stratigrafisi", *5. Türkiye Kuvaterner Sempozyumu*, İstanbul 2005, s. 111-117. Akarsu ağızlarındaki alüvyon dolguların kalınlığı, eski Karadeniz gölünün seviyesi göz önüne alındığında 100 m' bulabilir. Kaldı ki, *Moloz* ile Güzelhisar arasındaki kıyıda denizin eskiden daha derin olduğu 1940'lı yılların başında bölge morfolojisini inceleyen A. Ardel'e ifade edilmiştir ve ona göre bunun nedeni Kuzgundere ve Zağnos deresinin taşıdığı alüvyonlardır. Ardel, *a.g.m.*, s. 75. Dolayısıyla kale önündeki doğal koy ile Değirmendere ağızındaki oluşum süreci jeolojik sondajlarla ortaya koyularak Trabzon'da geçmişten günümüze yaşanan tarihsel süreç aydınlatılabilir.

⁶¹ Gustave Léon Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*. Paris 1900, s. 511.

⁶² René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, İstanbul 2006, s. 545 (Aslı: *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Payot, Paris 1947).

⁶³ Grousset, *a.g.e.*, s. 231.

⁶⁴ 1777 yılında Trabzon'da doğan M. Bijişkyan Venedik'te eğitim görmüştür. 1817 yılında Karadeniz kıyılarında papaz olarak yaptığı teknik gezinin notlarını 1819 yılında Venedik'te

Bijişkyan, “Eski Liman” diye adlandırılan yerin kalenin kuzeyinde bulunduğunu, yapının duvar kalıntılarının üç taraftan görüldüğünü, doğu tarafına açılan liman ağzının büyük gemilerin girmesine uygun olduğunu ve limanın elliden fazla gemi barındırabildiğini ifade etmektedir. Yazarın burada Ksenophon’dan çok önce yapılmış bir liman olması gerektiğine ve Hadrianus’un zaten var olan bir liman yapısının duvarlarını tamir ettirmiş olabileceğine işaret etmesi ayrıca ilginç bir nottur.⁶⁵ Yukarıda değinildiği gibi, aslında doğru olmayan bu bilgi belki de Arrianus’un yazdıklarını bu yönde yorumladığı anlaşılan J. de Tournefort’dan alınmış gibi durmaktadır, zira M. Bijişkyan eski liman kalıntılarını denizdeki mendirekler dışında asla görmüş değildir (res. 4, 5).

19. yüzyılın başlarında Trabzon’da bir süre kalan araştırmacı F. E. Schulz’un ölümünden sonra⁶⁶ Fransa’ya gönderilen belgeler arasında 17 Kasım 1826 tarihli kent ve çevresiyle ilgili bir metin vardır. Metinde Eski Liman’ın *Moloz*’da olduğu, denizdeki dalgakıran işlevi gören bir dizi kayanın buna işaret ettiği ve kış süresince burada kayıkların barındığı belirtilmektedir.⁶⁷

Benzer şekilde G. Finlay 19. yüzyılın ortalarında “Hadrian Limanı” için *Moloz* sahilindeki Eski Liman kalıntılarını işaret eder ve “daha önce gemilerin korunaksız bir biçimde demirlediği” bu yerde Hadrianus’un kış rüzgârlarına karşı korunaklı bir liman inşa ettirdiğini yazar.⁶⁸

1847 yılında Sultan Abdülmecit tarafından teknik bir gezi için görevlendirilen Mâbeyinci Râgıp Bey başkanlığındaki ekipte yer alan Doktor Perunak Feruhan Bey, 1868 yılında bastırdığı kitapta Eski Liman ile ilgili bilgi vermektedir.⁶⁹ Buna göre surların devamı şeklinde bir mil kadar denizin içine doğru uzanan mendirekler daire şeklindedir. Bu dairenin güneydoğu tarafında gemiler için bir açıklık bırakılmış, böylece 300 kademden fazla büyüklüğü olan bir liman meydana getirilmiştir. Bu duvar deniz üzerinde yer yer kaya gibi görünmektedir.⁷⁰

Daha yakın dönem yayınlarında da “Hadrian Limanı”nın *Moloz*’da olduğu farz edilmekle birlikte, buradaki batık liman ile Hadrianus arasında

---

Ermenice yayımlanmıştır. Bu gezi sırasında İlkçağ kaynaklarıyla kendisinden önce aynı yolculuğu yapan Avrupalı gezginlerin yazdıklarını dikkate alarak Karadeniz kıyılarını dolaşmış, mesafeleri ölçmüş, taş yazıtlar ile kiliselerde korunan el yazmalarını okumuş ve gözlemlerini not etmiştir. M. Bijişkyan 1861 yılında Venedik’te yaşamını yitirmiştir (1969 yılında İstanbul’da basılan Türkçe çevirinin önsözünde bu tarih 1851 olarak verilmektedir).

⁶⁵ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul 1969, s. 51.

⁶⁶ Friedrich Eduard Schulz Paris’deki Asya Araştırma Topluluğu tarafından 1826 yılında Osmanlı Devleti’ne ve İran’a gönderilmiş, 1829 yılında Başkale dağlarında öldürülmüştür.

⁶⁷ Friedrich Eduard Schulz, “Notice sur la ville de Trébisonde”, *Journal Asiatique*, C: 3, S: 1, Paris 1836, s. 22 (Metni uzun süredir Trabzon’da yaşayan M. Beuscher adlı birinin yazdığı da düşünülmektedir).

⁶⁸ Georg Finlay, *History of Greece*, Edinburgh ve Londra 1851, s. 356.

⁶⁹ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 71; Veysel Usta, *Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999, s. 129.

⁷⁰ 1 mil yaklaşık 1,6 km, 100 kadem kare ise yaklaşık 9,3 m² geldiğinden Feruhan Bey’in verdiği ölçülerin güvenilirliği yoktur.

bağlantı kuracak herhangi bir kanıtın olmadığı belirtilmekte, Roma Dönemi'nde kıyı durumunun farklı olabileceği akla getirilmeden, *Moloz*'daki batık limanın Hadrianus'a kadar sadece bir dış liman olduğu sanılmaktadır.⁷¹ Oysa 2018 yılında *Pazarkapı*'da kazılan inşaat çukurunda buradaki Roma Dönemi liman yapısının iç limanına ait bir duvar ortaya çıkmıştır (res. 6).

K. Lehmann-Hartleben'in eski limanlar üzerine hazırladığı bir çalışmada Trabzon limanının kent ile aynı ismi taşıyan tepelik alanın kıyı şeridini kapladığı ve yaklaşık 150 m çapında, yarım daire şeklinde bir dalgakıran/rihtımı olduğu yazılıdır. Ayrıca limanın en şiddetli rüzgârları kuzey ve kuzeybatıdan yediği, bu nedenle liman girişinin kuzeydeki merkez aks üzerine değil, yaklaşık 70 metrelik bir açıklık ile kuzeydoğudan verildiği belirtilmektedir. K. Lehmann-Hartleben, bu haliyle limanın Filistin'deki Kaisareia Limanı'na benzediğini düşünmekte ve sözü edilen dalgakıranların halen suyun altında görülebildiğini ifade etmektedir.⁷² *Moloz* sahilindeki dalgakıran yakın zamana kadar görüldüğü halde, bir süre önce sahil doldurulurken bu tarihi dalgakıran kalıntılarının da dolgu altında kaldığı bilinmektedir.⁷³ Nitekim eski kıyı çizgisi artık bugünkü deniz kıyısından 500 m kadar içeride kalmıştır (res. 6).

Aynı liman kalıntılarında Rus işgali yıllarında kentte arkeolojik kazı ve araştırmalar yapan F. I. Uspenskiy de söz etmektedir. Ayrıca *Aşağıhisar* ile ilgili aktardığı gözlemlere göre buradaki surlar ustalıklarla inşa edilmiş, ortalama bir kentin duvarlarından daha kalın ve kulelerle güçlendirilmiştir. Surların içindeki *Yukarıhisar* ve *Ortahisar*'a göre çok daha geniş olan arazi o günlerde olduğu gibi Ortaçağ'da da ticarethaneler, çarşılar ve ticaretle uğraşanlar tarafından tutulmuştur.⁷⁴

Hadrianus Dönemi'ndeki limanın Kuzgundere ve Zağnos deresi ağzında inşa edildiğine dair yukarıda sıralanan bilgiler dışında, Arrianus'un bu limanla ilgili olarak, gemilerin sadece yaz aylarında demir atabildikleri bir yer olduğunu yazması (*Periplus Ponti Euxini* 16.6), bu yerin liman inşa edilmeden önce doğal bir koy olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca yeni yapılan limanın, gemilerin hâlihazırda demir atabildikleri bir yerde inşa edildiğini yazması da bu düşüncemizi desteklemektedir. Ancak söylenmelidir ki, Eski Liman'ın Hadrianus zamanındaki ve ondan önceki durumunu öğrenmenin tek yolu bugünkü *Pazarkapı* semtinde uygun yerlerde arkeolojik kazı çalışmaları yapmaktır.

1833 ve 1843 yılları arasında Küçük Asya'ya iki seyahat gerçekleştiren C. Texier, "Hadrian Limanı"nın yapıldığı yer ile ilgili olarak "[Hadrianus] *Karantina'nın bulunduğu güzel kayaların altında, denize doğru uzanan güzel taşlığı oydu*" ifadesini kullanır.⁷⁵ Bu ifadeden C. Texier'in İmparator

⁷¹ Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 180 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 341).

⁷² Karl Lehmann-Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*, Leipzig 1923, s. 19.

⁷³ Mitford, *a.g.m.*, s. 27; Özsait, *a.g.m.*, s. 41.

⁷⁴ Uspenskiy, *a.g.e.*, s. 10-11 (Türkçesi: 2003, s. 18-19).

⁷⁵ Charles Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev.) A. Suat, Ankara 2002, s. 155.

Hadrianus'un inşa ettirdiği limanı *Ganita* diye adlandırılan kayalığın hemen batısında sandığını düşündürmektedir. Ancak C. Texier'in limandan geriye bir şeylerin kalıp kalmadığını belirtmemesi, burada herhangi bir kalıntıyı görmemiş olduğuna işaret eder. Çünkü yanılıyla Roma Dönemi'ne ait limanı yerleştirdiği yerde eski bir liman kalıntısı yoktur. Kaldı ki, onun zamanında sahil boyunca her uygun yere gemilerin yanaştığı, hatta karaya çekildiği bilinmektedir. *Güzelhisar* ile Eski Liman arasında *Ganita*, *Tuzluçeşme*, *Taşdirek*, *Kemerkaya* ve *Mumhaneönü* adlı küçük gemi çekek ve yük boşaltma yerleri olduğu eskiden beri bilinmektedir.⁷⁶

C. Texier ile benzer bir yanılıya S. P. Karpov da düşmüştür. Bugünkü limanı düşünerek kalenin Değirmendere'den 3 km uzakta olmasına anlam vermeye çalışan yazar, kale önündeki doğal limanın o kadar büyük olmadığını, kışın rüzgârlara açık bir yer olduğunu ve sadece yazın denizcilige uygun olduğunu belirtmektedir.⁷⁷

Kadim Trabzon'un kalıntıları bugünkü yapılaşmanın altında kalmıştır. Bir süre önce *Ortahisar* ve çevresindeki bazı temel kazılarında bu durumu arkeolojik olarak saptamak mümkün olmuştur. Nisan 1988'de *Tabakhane Camisi*'nin kuzeybatı köşesindeki bir temel kazısında ortaya çıkan arkeolojik kalıntılar, Trabzon Müzesi Müdürlüğü'nün burada kontrol kazıları yapmasına neden olmuştur. Bu kazılarda, MS 2. yüzyıla tarihlenen ve bir tapınağa ait olduğu anlaşılan bir bronz erkek heykeli, 2 sütun başlığı, 4 sütun kaidesi, 15 kırık sütun gövdesi, 7 arşitrav parçası, 3 kırık friz parçası ile bir miktar kırık mermer ile seramik ve metal parçaları ele geçmiştir.⁷⁸

2018 yılında yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında *Ortahisar* surlarının batı dibinde Roma Dönemi öncesine tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir.⁷⁹ Dolayısıyla kentin Klasik Dönem'de kullanılan limanı da bugünkü yapılaşmanın altında kalmış durumdadır. Bu limanın eski yerleşim alanı olan *Ortahisar* ve çevresindeki kent alanıyla ilişki içinde bulunduğu ortadadır. Bu durumu kanıtlayan birtakım bulgular, aynı arkeolojik yüzey araştırması sırasında *Pazarkapı* semtindeki inşaat çukurunda ortaya çıkmıştır (res. 6-11).

Pazarkapı İnşaat Alanındaki Arkeolojik Bulgular

Trabzon'un *Pazarkapı* semtinde, Zağnos vadisinin kuzey ucunda 25.600 m² genişliğindeki alanda, Ortahisar Belediyesi tarafından, Mayıs 2018 tarihinde bir inşaat projesi başlatılmış, burada kamu, ticaret ve konut birimleri planlanmıştır. Bu kapsamda kazılan temel çukurlarında ortaya çıkan arkeolojik kalıntıların yok edildiği haberleri yerel ve ulusal basında yer almıştır. Bu gelişmeler sırasında, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile

⁷⁶ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 215.

⁷⁷ Karpov, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁸ Elmas Kaya, "Trabzon İl Merkezinde Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular", *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara 1999, s. 321-334.

⁷⁹ Çalışkan-Akgül vd. 2019, *a.g.m.*, s. 259.

2018 yılında başlatılan Trabzon yüzey araştırması kapsamında söz konusu alan da incelenmiş ve saptanan arkeolojik kalıntılar belgelenmiştir.⁸⁰

Günümüz kıyı çizgisinden 500 m içeride bulunan inşaat alanında yaklaşık 8 m derinliğinde temel çukuru kazılmıştır (res. 6). Kazılan yerde ortaya çıkan kesitlerin en alt tabakası siyah renkli kum ve çakıl taşlarıyla kaplıdır (res. 7).⁸¹ Bu durum denizin bir zamanlar buraya kadar girdiğini kanıtlamakla birlikte, bu denizsel kum-çakıl tabakalarının en üst seviyesinin günümüz deniz seviyesinden 1,5 m kadar yukarıda olduğunu da göstermiştir.⁸² Buradaki denizsel dolgu, çakıl taşlarının yoğun olduğu alttaki tabakanın üzerini örten siyah renkli ince kum tabakası şeklinde istiflenmiştir. Bunun üzerindeki tabaka yer yer killi toprak katmanları ile kesilen yine çakıl taşlı deniz kumu katmanları halinde yükselmektedir. Bu nitelikteki bir istiflenme, Zağnos deresinin denize karıştığı bu alanın alüvyonların etkisi altında olduğunu da göstermektedir. Üstteki killi toprakla karışık istiflenme içinde arkeolojik materyal de görülmüştür. Örneğin bu tabaka içinde Roma Dönemi'ne ait, Satir yüzü kabartmalı bir kandil parçası⁸³ ile ip delikli kemik bir iğne parçası ele geçmiştir (res. 8a ve 8b). Bu istiflenmenin üzeri ise kalın bir toprak dolgusu ile örtülmüştür.

İnşaat alanının kuzeybatı köşesindeki kesitlerde, beton bir yapı temelinin hemen altında, inşaat çukuru kazılırken ortadan kaldırılmış eski duvar kalıntıları görülmüş ve belgelenmiştir (res. 6, 9). Bu duvarlardan biri 3,5 m kalınlığı ve 3 m yüksekliği ile öne çıkmaktadır. Aynı özellikleri gösteren ve aynı kalınlıktaki bir başka duvar kalıntısı, inşaat çukurunun doğu kesitinde de görülmüştür (res. 10). Bu durum inşaat çukurunun ortasında uzun ve kalın bir duvarın olduğuna işaret etmektedir ki, araştırma ekibinin aldığı bilgiler ışığında bu duvarın olası yönü çizilen planda gösterilmiştir (res. 6). Büyük bir yapının parçası olduğu açık olan bu kalın ve harçlı duvar kalıntısı, araştırma ekibi tarafından bir liman duvarı olarak değerlendirilmiştir.⁸⁴ Ayrıca kesitlerde saptanan denizsel dolgular da bu değerlendirmeyi destekleyen kanıtlardır. Buna göre zamanında Zağnos deresi ağzında yer alan bir doğal koyun giderek deniz kumu ve derenin taşıdığı alüvyonla dolduğu, bu nedenle limanın zaman içinde sığılaştığı ve 1609 yılına ait J. Bordier'in resminde görüldüğü gibi, sonunda kullanılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır. J. P. Fallmerayer'den beri zamanla tamamen dolan bu arazinin etrafını çeviren surların, batı duvarındaki bir yazıta göre II. Aleksios tarafından yaptırıldığı yazıla gelmiştir. Ancak J. Bordier'in resmi yukarıda belirtildiği gibi bu bilgiyi kuşkulu hale sokmaktadır (res.1).

⁸⁰ Çalışkan Akgül vd. 2019.

⁸¹ Karadeniz siyah kumunda yüksek oranda demiroksit saptanmış olması, eski çağlarda bu kumun madencilik faaliyetlerinde kullanılmış olabileceği yorumuna neden olmuştur. Ronald Frank Tylecote, "Iron Sands from the Black Sea", *Anatolien Studies*, C: 31, Ankara 1981, s. 137-139.

⁸² Bkz. Dipnot 114.

⁸³ Bu buluntuyu tanımlayan Dr. Gülseren Kan Şahin'e çok teşekkür ederiz.

⁸⁴ Çalışkan Akgül vd. 2019, *a.g.m.*, s. 258-259.

Yüzey araştırması sırasında inşaat çukurunun kenarına yığılmış olan toprağın üzerinde yazılı bir kesme taş görülmüştür (res. 11). Epey tahrip edilmiş olan taşın kısa yüzündeki iki satır yazıdan alt satırda “N DCCXX” yazmaktadır ve bu “N(umero) 720” diye çözümlenebilir.⁸⁵ Üst satırda ise ne yazdığı anlaşılamamıştır. Yazı karakterinden Roma İmparatorluğu Dönemi’ne ait olduğu söylenebilen yapı taşının liman duvarıyla ya da buradaki liman yapılarından biriyle ilişkili olduğu düşünülmüştür. Böylece *Pazarkapı*’daki inşaat alanında kazılıp atılan kalıntıları kesin olarak tarihleyebileceğimiz somut bir arkeolojik bulgu kayıt altına alınmış olmaktadır.

İnşaat çukurunun kuzey kesitindeki kalın duvarın batısında, bu duvarın dibinden daha yüksek seviyede, kireç harcıyla inşa edilmiş farklı duvar kalıntıları görülmektedir (res. 6, 9). Buradaki arkeolojik duvar kalıntılarının üzerinde önceki yıllarda tahribata neden olan betonarme bir binanın temelleri, bunun altında ise daha eski bir tahribat dolgusu bulunmaktadır. Arkeolojik duvar kalıntılarının yönleri göz önüne alınarak olası bina planları çıkarılmaya çalışılmıştır (res. 6). Buna göre, iki farklı mimari evreye ait kalıntılar söz konusudur. Duvarlardan üst evreye ait olanlar alttaki duvarlara göre daha kalındır. İnşaat alanının kuzey kesitinde liman duvarı olduğu düşünülen kalın duvara paralel olan bir binanın zemini 7-8 cm kalınlığında, olasılıkla kiremit tozundan yapılmış ve bastırılarak sertleştirilmiş bir tabanla kaplıdır (res. 6). Bu sert tabanın batı kesitindeki üst mimari evrenin duvarları arasında uzanması burada “liman deposu” olabilecek büyük bir binanın olduğunu düşündürmektedir.⁸⁶ Üstelik bu sert tabanın altında, üst yapı evresinin duvarlarına uygun yönde bir de künk sisteminin döşenmiş olduğu görülmektedir (res. 6).

Kırmızı renkli sertleştirilmiş taban daha alttaki mimari evrenin üzerini tamamen kapatmaktadır (res. 6). Burada, biri batıda olmak üzere iki farklı bina söz konusu olabilir. Bina planları tam olarak anlaşılacakla birlikte söz konusu alt evre duvarlarının üst evre duvarlarıyla benzer yönlerde devam ettiği görülmektedir. Bu durum buradaki binaların liman duvarına göre yönlendirildiğine işaret etmektedir (res. 6).

İnşaat çukuru kuzey kesitindeki tabakalar liman duvarının buradaki diğer duvarlardan daha önce inşa edildiğini göstermektedir. Üstelik bu liman duvarına

⁸⁵ Yapı taşı üzerindeki yazının deşifre edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Murat Arslan’a çok teşekkür ederiz.

⁸⁶ F. I. Uspenskiy’nin Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgili kitabının Türkçe çevirisine çevirmen tarafından bir “İlâve IV” eklemiştir. Bu ek yazarın 1948 yılında basılan Bizans İmparatorluğu ile ilgili kitabından derlenmiştir. Bu ekte İmparator Hadrianus zamanında inşa edilen liman depolarından söz edilmektedir. Bu bilgiler 1916 yılındaki Rus işgali sırasında kent merkezinde arkeolojik kazı ve araştırmalar yürüten F. I. Uspenskiy’nin hayal gücüne mi yoksa topladığı arkeolojik verilere mi dayandığı belli değildir. Burada dar bir yol ile kaleden sahile inildiğinden söz edilmektedir. İnilen bu yerde İran, Mezopotamya, Kırım, Kafkasya ve daha uzak diyarlardan gelmiş olan mallarla dolu zengin depolar bulunduğu belirtilmektedir. Pazarkapı inşaat alanında saptanan bina temellerinin tam da bu tanımlamaya uyması dikkat çekicidir. Uspenskiy 2003, a.g.e., s. 173.

ait, kırık taşlardan oluşan bir tabaka duvarın dibinde batı yönde birkaç metre uzamaktadır. Buna göre kırık taşlardan oluşan tabakanın devamındaki dolgu “Roma Dönemi Dolgusu” diye tanımlanabilir (res. 6). Aynı dolgu batı kesiti boyunca da izlenebilmektedir. Söz konusu toprak dolgunun altında çakıl taşı ve siyah kumdan oluşan denizsel tabaka yer almaktadır (res. 6, 7). Dolayısıyla ilk başlarda, burada bir iç liman inşa edilmeden önce kalenin kuzey altında gemilerin yanaşabileceği doğal bir koyun bulunduğu söylenebilir.

Pazarkapı'daki inşaat çukuru kazılırken ortaya çıkan arkeolojik kalıntılar sayesinde, Trabzon'un son üç bin yıllık liman ve denizcilik tarihiyle ilgili büyük önem taşıyan bulguları inceleme olanağı doğmuştur. Ancak maalesef temel çukuru kazısı liman duvarının altına kadar sürdürülmüş, fark edilmiş olan arkeolojik kalıntıların alelacele ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır. Böylece buradaki iç limanın dibinde zamanla biriken tarihsel katmanlar, dahası belki gemi kalıntıları artık geri dönülemez biçimde yok edilmiştir. Trabzon Yüzeysel Araştırması ekibi 2018 yılı araştırmaları sırasında yok edilmiş olan bu kalıntılardan geri kalanları bilim çevreleriyle paylaşmak üzere belgeleme fırsatı bulmuştur.

Kadınlar Pazarı Çevresindeki Arkeolojik Bulgular

Trabzon Kalesi'nin doğu kesimindeki mahalleleri H. F. B. Lynch ayrıntısıyla anlatmıştır.⁸⁷ Buna göre, 1898 yılında burada, *Aşağıhisar* surlarının kuzeydoğu köşesindeki kuleden itibaren doğuya doğru bir kumsal uzanmakta ve bu kumsalın yakınında yelkenli gemiler sıralanmaktadır. Kuleden denize doğru ise artık büyük bölümü sular altında kalmış olan bir mendirek bulunmaktadır. Buradaki mendirekle çevrili limana doğudan giriş yapıldığını daha önce M. Bijişkyan dile getirmiştir.⁸⁸ Kulenin doğusunda ise Kuzgundere'nin içinden geçtiği bir tünel vardır (res. 3). Burada yer alan mum imalathanesi nedeniyle *Mumhane Kapısı* diye anılan kale girişiyle birlikte *Aşağıhisar*'ın kuzeydoğu köşesinin daha 19. yüzyılda yol açmak için ortadan kaldırılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹ Doğu yönde genişleyen pazarın buradaki yapıları surlara bitişiktir.

Sürdürülen kentsel dönüşüm projesi kapsamında *Moloz*'da, *Mumhane Önü Meydanı*'nın batı kesiminde kaldırılan binaların altından, H. F. B. Lynch'in söz ettiği tünelin kuzey çıkışını gösteren (res. 3) kemerli yapı açığa çıkmıştır.⁹⁰ Daha sonra inşaat çalışmaları güney yönde, *Esnaf Sokağı* ile *Sandıkçılar Sokağı* arasındaki *Kadınlar Hali*'nin kaldırılmasıyla sürmüştür. Burada ortaya çıkan

⁸⁷ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 28-29.

⁸⁸ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 51.

⁸⁹ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 29.

⁹⁰ <<https://www.dha.com.tr/yurt/kentsel-donusumde-ortaya-cikan-tarihi-kalinti-icin-kopru-mu-menfez-mi-tartismasi/haber-1608341>> erişim 14.03.2021, 02:53.

arkeolojik kalıntıların Ortaçağ surunun dışındaki yapılara ait olduğu açıktır.⁹¹ Zamanında *Kadınlar Hali*'nin arkasından geçen *Sandıkçılar Sokağı* boyunca sözü edilen Ortaçağ duvarını izlemek mümkündür. Bugünkü inşaat faaliyeti hemen bu tarihi surun önünde gerçekleşmektedir. H. F. B. Lynch 1901 yılında yayımladığı haritada bu kesimi göstermiş, surun önüne bir de savunma hendeği eklemiştir (res. 3). Aslında güneyden akan Kuzgundere'nin yatağı olan bu kesimin birkaç bin yıl önce kale önündeki doğal koyun doğu kenarı olduğuna kuşku yoktur. Dolayısıyla burada Ortaçağ öncesi dönemlerdeki durumun ne olduğu konusunda geniş kapsamlı bir arkeolojik kazı çalışması yapılmadan bir şey söylemek mümkün değildir.

Aşağıhisar'ın doğu duvarının *Ortahisar*'ın köşesine bağlantı yaptığı yer olasılıkla yine 19. yüzyıldaki imar çalışmaları sırasında, *Maraş Caddesi* genişletilirken ortadan kaldırılmıştır.⁹² *Ortahisar* surları Trabzon Müzesi Müdürlüğü'nün kontrol kazısı yaptığı alanın hemen batısında yükselmekte, dolayısıyla Maraş Caddesi'nin güneyindeki otopark binası yapılmak istenen arazi surların dışında kalmaktadır. Yapılan kazılarda oldukça derine giden yapı temelleri ortaya çıkmıştır.⁹³ H. F. B. Lynch'in yayımladığı haritada *Aşağıhisar*'ın doğu duvarı önündeki savunma hendeği tam burada kıvrılarak *Ortahisar* surlarına eklenmektedir (res. 3). 19. yüzyılda belli bir yapılaşma olduğunu bildiğimiz bu alanın, ne Komnenos Hanedanlığı zamanındaki ne de Osmanlı Dönemi'nin orta evrelerindeki durumu konusunda hiçbir fikrimiz yoktur. Dahası arkeolojik kazı yapmaya uygun olan bu açık alan, kuruluşu kesin olarak Roma egemenliği öncesine, yani Demir Çağı'na kadar gittiği düşünülen kalenin erken evreleriyle ilgili veri elde edilebilecek bir yerdir. Ayrıca burada Trabzon Kalesi çevresindeki eski morfoloji de incelenebilir. *Ortahisar*'ın doğu girişi olan Tabakhane Köprüsü bu alana 100 m kadar uzaktadır. Evliya Çelebi 17. yüzyılda kentin bu kesiminde debbağların konuştuğunu anlatmaktadır (*Seyahatname* 250a).⁹⁴ 2018 yılında yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında buradaki taş köprünün batı dibinde Roma Dönemi öncesine tarihlenen bazı seramik parçaları ele geçmiştir.⁹⁵ 1988 yılında Trabzon Müzesi Müdürlüğü tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkarılan ve Roma Dönemi'ne tarihlenen tapınak kalıntıları ile bronz erkek heykeli ise Tabakhane Camisi'nin hemen arkasındadır⁹⁶ ve sondaj kazıları yapılan otoparka 200 m uzaklıktadır.

Bu veriler kent merkezinde yeniden dönüştürülmek istenen alanlarda kent

⁹¹ <<https://www.iha.com.tr/trabzon-haberleri/trabzonun-gobeginde-roma-donemine-ait-rihtim-ortaya-cikti-2750053/>> erişim 14.03.2021, 02:53.

⁹² A. Bryer ve D. Winfield, *Aşağıhisar*'ın batı duvarında Maraş Caddesi'nin geçtiği yerin 1916 yılında, işgal sırasında Ruslar tarafından genişletilmiş olduğundan söz etmektedir. Bryer-Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 189; Türkçesi: 2020, C: I, s. 358).

⁹³ <<https://www.dha.com.tr/yurt/trabzonda-otopark-kazisinde-imparator-hadrianus-donemi-kalintilari-cikti/haber-1813253>> erişim 14.03.2021, 04:05.

⁹⁴ Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, C: 2-1, s. 103.

⁹⁵ Çalışkan Akgül vd. 2019, *a.g.m.*, s. 259.

⁹⁶ Kaya, *a.g.m.*

tarihine ışık tutacak eski kalıntıların olduğunu göstermektedir. Bu nedenle özellikle *Pazarkapı, Ortahisar, Zafer ve Yenicuma* mahallerinde gelecekte yapılacak her türlü inşaat faaliyetinin denetim altına alınması için gerekli düzenlemelerin acilen yapılması gerekir. Ortaya çıkabilecek eski kalıntıların Trabzon'un bilinmezliklerle dolu kadim geçmişine ışık tutacağı unutulmamalıdır. Uzman eliyle kayıt altına alınan eski kalıntı alanlarının yeşil alan ve açık hava müzesi olarak Trabzon'a kazandırılması için çaba harcanması önem taşımaktadır.⁹⁷

Trabzon Kıyısında Deniz Seviyesi Değişimleri ve Karasal Yükselme

1971-1972 yıllarında, Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan Kerç Boğazı'nda Sovyet jeologlar tarafından yapılan deniz dibi sondajlarında Karadeniz'in önceleri bir tatlı su gölü olduğu ortaya çıkmıştır.⁹⁸ Daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar sonucu bu eski Karadeniz gölüne 8400 yıl kadar önce Akdeniz'in tuzlu sularının boşaldığı tezi ortaya atılmış ve Nuh Tufanı efsanesiyle ilişkilendirilmiştir.⁹⁹ 1995 yılında Marmara Denizi'nde başlayan denizbilimi araştırmaları ise 8400 yıl önce Karadeniz'e hızla boşalan Akdeniz sularını değil, tam aksine son buzul devri biterken Holosen'in başlangıcında hızla dolup on bin yıl kadar önce aksi yönde akmaya başlayan ve bugün de devam eden bir Karadeniz'in varlığını ortaya koymuştur.¹⁰⁰ Zamanı her ne kadar tartışmalı da olsa,¹⁰¹ Güneybatı Asya'daki tarıma geçiş süreci sırasında Karadeniz'de büyük bir doğal çevre değişimi yaşanmaya başladığı açıktır. Araştırılmaya devam eden iklim değişikliklerine bağlı bu sürecin Karadeniz'den çok daha geniş bir coğrafyada etkili olduğuna ve kaçınılmaz olarak taşkın alanı içinde bulunan çok sayıda prehistorik yerleşme yerinin artık su altında kaldığına şüphe yoktur.¹⁰²

Sinop Burnu'nun batısında, kıyıdan 5 km kadar açıkta ve 100 m kadar derinde prehistorik bir yerleşmeye ait kalıntılar saptanması Türkiye kıyılarında 7500 yıl önceki Karadeniz taşkını olayının gerçek olduğunu destekleyen bir

⁹⁷ Benzer öneriler 19.11.2020 tarihli Trabzon Müze Müdürlüğü'ne verilen bilirkişi raporunda da yer almaktadır.

⁹⁸ Pavel Vasilyeviç Fedorov "Geological history of Kerch Strait as a result of new data from drilling its floor", *IGR*, C: 17, S: 4, Londra 1975, s. 422-430.

⁹⁹ B. F. William Ryan, "Status of the Black Sea Flood Hypothesis", *The Black Sea Flood Question*, Dordrecht 2007, s. 63-88.

¹⁰⁰ Ali E. Aksu vd., "Persistent Holocene outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean contradicts Noah's flood hypothesis", *GSA Today*, Boulder 2002, C: 12, S: 5, s. 4-9; Petra Mudie vd., "Late Quaternary Dinoflagellate Cysts from the Black, Marmara and Aegean Seas: Variation in Assemblages, Morphology and Paleosalinity", *Marine Micropaleontology*, Amsterdam 2001, S: 43, s. 155-178.

¹⁰¹ Bu konudaki son bilimsel tartışmalar için bkz. Valentina Yanko-Hombach vd. (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Dordrecht 2007.

¹⁰² Valentina Yanko-Hombach - Alexander Kislov, "Late Pleistocene – Holocene Sea-Level Dynamics in the Caspian and Black Seas: Data Synthesis and Paradoxical Interpretations", *Quaternary International*, Oxford 2017, S: 30, s. 1-9.

arkeolojik veri olarak sunulmuştur.¹⁰³ Oysa sualtı kamerası ile incelenen izlerin ne olduğu tam olarak belli olmadığı gibi, tarihlenebilecek herhangi bir buluntu da ele geçmiş değildir. Bulgaristan kıyılarında ve Tuna Nehri'nin girişindeki haliçte ise 3,5-9 m derinlikte çok sayıda Neolitik ve Tunç Çağı yerleşmesi saptanmıştır.¹⁰⁴ Bu yerleşmeler, hiç kuşkusuz Eski Karadeniz'in su seviyesi -100 m'nin altında iken epeyce derin olan akarsu vadilerinin Holosen boyunca alüvyon dolduğu süreç içinde, verimli kıyı ovalarına yerleşen topluluklara aittir. Ukrayna açıklarında yapılan deniz tabanı araştırmalarında ele geçen bazı çakmaktaşı yongaların kıyıda saptanan Geç Paleolitik Çağ buluntu yeriyile ilişkisi olduğu ve deniz seviyesi yükselince su altında kalan yerlere işaret ettiği düşünülmektedir.¹⁰⁵

Karadeniz'in kuzey kıyılarında yer alan MÖ 1. binyıla ait kentler 19. yüzyılın başlarından itibaren dikkat çekmiştir. Bunlardan en ünlü iki tanesi, Kırım yarımadasının kuzeybatısında denize karışan Dinyeper Irmağı halicindeki *Olbia* ile Dinyester Irmağı halicindeki *Tyras*'tır. Diğer iki eski kent harabesi olan *Phanagoria* ve *Hermonassa* ise Kerç Boğazı'nın doğusunda, Taman yarımadasının kuzey kıyılarında yer almaktadır.¹⁰⁶ Bu kentlerin son üç bin yıl içindeki deniz seviyesi yükselme sürecine bağlı olarak kısmen su altında kaldıkları anlaşılmaktadır.

Karadeniz'in kuzeyinde deniz seviyesindeki değişimler nedeniyle transgresyon hareketi görülürken güney kıyılarında, Anadolu levha hareketinin yol açtığı regresyon (uplift) hareketi karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁷ Türkiye kıyılarındaki bu hareket Trabzon çevresinde altı denizel kıyı taraçası halinde izlenmiştir.¹⁰⁸ En alttaki taraça Değirmendere'nin çıkışından doğuya doğru

¹⁰³ Robert D. Ballard et al, "Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey", *AJA*, C:105, S: 4, Boston 2001, s. 613-618.

¹⁰⁴ Preslav Peev vd., "Bulgaria: Sea-Level Changes and Submerged Settlements on the Black Sea", *Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, s. 393-412.

¹⁰⁵ Sergey Kadurin vd., "The Ukraine: In Search of Submerged Late Paleolithic Sites on the North-Western Black Sea Shelf", *Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, s. 413-428.

¹⁰⁶ Vladimir D. Blavatsky, "Submerged sectors of towns on the Black Sea Coast", *Underwater Archaeology*, Paris 1972, 115-122.

¹⁰⁷ Cengiz Yıldırım vd., "Diferential uplift along the northern margin of the Central Anatolian Plateau: inferences from marine terraces", *Quaternary Science Reviews*, S: 81, Oxford 2013 s. 12-28; Mustafa Softa vd., "Kuvaterner Yaşlı Güneydoğu Karadeniz Fayı'nın Arazi Verileri ve Bunun Tektonik Önemi, Doğu Pontidler, Türkiye", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, S: 62, Ankara 2019, s. 17-40. 1940'lı yılların başında A. Ardel tarafından eski Memleket Hastanesi (bugün Kanuni Eğitim ve Araştırma) ile Sarıkışla arasında dört denizsel kıyı taraçası incelenmiş ve kayda geçirilmiştir. Ardel, *a.g.m.*, s. 75-78.

¹⁰⁸ Cemil Yılmaz vd., "Trabzon Kıyı Bölgesinin Pliyo-Kuvaterner Stratigrafisi", *5. Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, 02-05 Hariran 2005 İstanbul Teknik Üniversitesi*, İstanbul 2005, s. 111-117 (T 6, 5-15 m yükseklikte); Serdar Keskin vd., "GD Karadeniz Sahil Kesiminin (Trabzon Yöresi) Aktif Tektoniği", *TURQUA VI*, İstanbul 2007, s. 138-150; "Coastal uplift along the eastern Black Sea coast: new marine terrace data from Eastern Pontides, Trabzon (Turkey) and a Review", *Journal of Coastal Research*, S: 27, Kansas-Lawrence 2011, s. 63-73.

uzanan sahil kesiminde görülmekte ve günümüz deniz seviyesinden 5-15 m yüksekliğe ulaşmaktadır.¹⁰⁹ Yıldızlı kıyılarında bu taraça içinde, deniz seviyesinden 3 ± 1 m yüksekten toplanan deniz kabukları Elektron-Spin-Rezonans (ESR) yöntemiyle GÖ 5008 $\pm$ 533 ve GÖ 5141 $\pm$ 294 olarak yaşlandırılmıştır.¹¹⁰ Yapılan bir başka çalışmada ise Trabzon ile Rize arasında saptanan üç farklı yükseltideki eski denizel taraçalar OSL (Optically-stimulated-Luminescence) yöntemiyle 8-78 binyıl arasında tarihlenmiştir.¹¹¹

Trabzon kıyılarındaki taraçalarda yapılan araştırmalara göre bölgenin yükselme hızının yılda 0,6-1,2 mm arasında değiştiği,¹¹² yapılan bir başka araştırmada ise Doğu Karadeniz Dağları'nın yükselme hızının yılda 0,59 ile 1 mm arasında olduğu hesaplanmıştır.¹¹³ Bu sonuçlar *Pazarkapı*'daki inşaat çukurunda 2018 yılında saptanan kum-çakıl tabakasının neden bugünkü deniz seviyesinden yukarıda olduğunu açıklamaktadır.¹¹⁴ Bu yüzeyin Roma Dönemi'nde inşa edilen bir iç limanın dibi olduğu, eğer inşaat çukuru kazılırken bırakılsaydı eski zamanın atıkları arasında çok sayıda arkeolojik buluntunun ele geçebileceği açıktır. Buna göre, *Aşağıhisar*'ın kapladığı yerde alüvyonla dolmadan önce İmparator Hadrianus zamanında inşa edilen bir iç limanın olduğu, daha kuzeydeki yakın zamana kadar deniz içinde görülen mendirek kalıntılarının ise bunun çıkışındaki dış liman olduğu anlaşılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

G. Finlay, J. P. Fallmerayer Panaretos'un¹¹⁵ kroniklerini bulmadan önce Trabzon'un tarihi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmediğini yazmaktadır.¹¹⁶ Panaretos kronikleri bir yandan 1204 yılında kurulan devletin tarihini aydınlatırken diğer yandan tüm bölgenin tarihine karşı büyük bir ilginin

¹⁰⁹ Yılmaz vd. 2005, *a.g.m.* (T 6, 5-15 m yükseklikte); Keskin vd. 2007, *a.g.m.* ve 2011, *a.g.m.* (T-1, 4-14 m yükseklikte).

¹¹⁰ Keskin vd. 2011, *a.g.m.*

¹¹¹ Softa vd. 2019, *a.g.m.*

¹¹² Keskin vd. 2007, *a.g.m.* ve 2011, *a.g.m.*

¹¹³ Softa vd. 2019, *a.g.m.*

¹¹⁴ 2018 yılı yüzey araştırması sırasında Pazarkapı inşaat alanının tabanından GPS ile alınan yükseklik +1,5 m'dir. Bu inşaata ait mühendislik çalışmaları sırasında inşaat şirketinin yapmış olduğunu düşündüğümüz hassas ölçümler ile zemin etüdü verilerinin kent tarihini anlamak için yaptığımız bilimsel değerlendirmelerde büyük önem taşıdığı açıktır.

¹¹⁵ Komnen Devleti ile ilgili en önemli kaynak, Mihael Panaretos'a atfedilen kroniktir. Devletin kurulduğu 1204 yılından başlayan kronikte 1426 yılına kadar Komnen sarayında yaşanan olaylar kayda geçirilmiştir. Verilen bilgilerden yola çıkılarak Panaretos'un 1320'li yıllarda Trabzon'da doğduğu kabul edilmektedir. Buna göre, eski tarihli ayrıntılar önceki kronikçilerden alınmış olmalıdır. III. Aleksios zamanına (1349-1390) ait kayıtlar ise kaydedenin yaşanan olaylara gerçekten tanıklık ettiği izlenimi vermektedir. Eğer Panaretos'un doğum yılı doğruysa, kroniğe son verilen 1426 yılında 100 yaşlarında olması gerekir. Ancak, toplam 57 paragraftan oluşan kroniğin 32. paragrafında Panaretos'dan üçüncü şahıs olarak söz edilmesi kroniğin bir başkası tarafından kaleme alınmış olma olasılığını da gündeme getirmektedir.

¹¹⁶ Finlay, *a.g.e.* s. 353, dn. 1.

doğmasına neden olmuş, 19. yüzyıl boyunca eski kaynaklarda geçen Trabzon ve çevresiyle ilgili tüm bilgiler bir araya getirilmeye başlamıştır. Bu çabaların sonucunda Trabzon'un bir "Hellen kolonisi" olarak MÖ 1. binyılda tarih sahnesinde yerini aldığı yargısı ortaya çıkmıştır. Hatta G. Finlay, Hellen ırkının MÖ 1. binyıldaki pozisyonunu sömürgeci İngiltere'nin 19. yüzyıldaki pozisyonuna benzetip yüksek bir uygarlık tanımlaması yaparak kendi zamanındaki bakış açısını gözler önüne sermiştir.¹¹⁷

2018 yılında başlatılan Trabzon yüzey araştırması sırasında kent merkezini içine alan sahil kesiminde de incelemeler yapılmıştır. Kente ait eski kalıntıların günümüz yapılarının altında yer aldığı gerçeğiyle hareket edilip, 2017 yılında başlatılan kentsel dönüşüm kapsamındaki yeni inşaat çalışmaları fırsat bilinerek araştırmalar Kuzgundere ve Zağnos vadilerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar kuzey-güney yönünde, deniz kıyısı ile gerideki dağlık bölge arasında uzanan vadilerdir. Kale bu iki vadinin birbirine en çok yaklaştığı, denize doğru hafif eğimli kayalık yükselti üzerinde kurulmuştur. Burası hem iki yanındaki derin vadiler nedeniyle savunması kolay hem de zamanında önündeki doğal liman ile bir kıyı kenti kurmaya çok uygun görülmüş olmalıdır. Her ne kadar Platana Limanı ile karşılaştırıldığında zorlu rüzgârlara karşı daha az korunaklı görülsede Trabzon Kalesi için yer seçilirken güvenlik arayışının asıl belirleyici dinamiğin olmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Bunun yanında kalenin hemen kuzeyinde bir zamanlar içeri doğru daha derin olan doğal limanı, karayolu üzerinden ulaşım olanakları ve çevresindeki tarım yapmaya uygun daha fazla düz alanları olması hep birlikte düşünülmelidir.

Her iki vadiye gerçekleştirilen inşaat çalışmaları hem yeni bazı arkeolojik kalıntıların ortaya çıkarılması hem de bu kalıntıların inşaat çalışmalarını aksatması bakımından büyük bir ikilemin yaşanmasına neden olmuştur. Kent tarihi konusunda bilgili ve duyarlılık sahibi çevrelerin tüm uyarılarına karşın sürdürülmek istenen inşaat çalışmalarında, kadim kent Trabzon ile ilgili bazı bilgiler somut arkeolojik bulgularla yeniden gündeme gelmiştir. Elde edilen somut bulgulardan biri 2018 yılındaki arazi çalışmalarında tespit edilen Roma Dönemi'ne ve Ortaçağ'a ait seramik parçalarından yeni yapılan kontrol kazılarında da ele geçmesidir. Bu buluntular Kalede varlığı henüz kanıtlanmayan ancak Eusebius'un verdiği tartışmalı kuruluş tarihine göre var olduğu varsayılabilecek Demir Çağı kalesi ve limanına ait bir potansiyele de işaret etmektedir.

Diğer bir arkeolojik bulgu Zağnos vadisi parkında, ilk örnekleri Batı Anadolu'da MÖ 4. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan siyah astarlı seramik parçalarının ele geçmesidir. Bu buluntular sadece Roma Dönemi öncesine

¹¹⁷ Finlay, *a.g.e.* s. 355.

¹¹⁸ Fulya Üstün-Demirkaya-Ömer İskender Tuluk, "Komnenos Hanedanlığından Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması", *II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, İstanbul, s. 715.

tarihlenebilmesi bakımından değil, aynı yerdeki daha eski dönem kent merkezinin varlığını kanıtlaması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Kent merkezinde yapılan inşaat çalışmalarıyla görülen üçüncü önemli arkeolojik bulgu ise İmparator Hadrianus tarafından inşa ettirildiği söylenen limanın önemli bir bölümünün *Pazarkapı*'daki inşaat alanında ortaya çıkmasıdır. Bu bulgu Trabzon'da sadece Eski Liman'ın boyutlarını gözler önüne sermemiş, kent merkezinin geçirdiği morfolojik sürece de dikkat çekilmesini sağlamıştır.

Trabzon'un kıyı topografyası, akarsuların taşıdığı alüvyonlar ile deniz seviyesi değişimlerinin yanı sıra Trabzon Limanı, Karadeniz Sahil Yolu ve çarpık yapılaşma gibi faktörler nedeniyle de artık tamamen değişmiş durumdadır. Örneğin, 1960'lı yıllara kadar görülebilen ve "Hadrianu Limanı" diye adlandırılan mendirek kalıntıları günümüzde artık sahil dolgusu altında kalmıştır. Bu nedenle eski kıyı morfolojisini tanımlayabilmek ancak karada ve su altında sürdürülmesi gereken yeni bilimsel projelerle olanaklıdır.

Hadrianus zamanında inşa edilen iç limanın giderek derenin taşıdığı alüvyonlarla dolduğu *Pazarkapı*'daki inşaat çukurunda kesin olarak saptanmış durumdadır. J. P. Fallmerayer II. Aleksios zamanında bir surla çevirdiğini belirttiği araziye Zağnos köprüsü üzerinden bakarak şunları yazmaktadır:¹¹⁹

Eski kayalık ile deniz kıyısı arasındaki boşluğu adı geçen Büyük Komnenos üçüncü bir hisarla doldurdu. Bu hisar hem kapalı bir bütün oluşturuyor ve hem de eski hisara bağlanıyor. Arazideki engebelerin düzeltilmesi, çukurların doldurulması ve yeterli yer kazanılması için vadi ağzının genişletilmesi gerekiyordu. Yeni yapı eski kalenin denize bakan dar kenarına bağlanıyor. Böylece Su Kapısı denilen, yüksek konumlu, çeşmeli ve sağlam duvarlı ana kale girişi kalenin ucu yerine tam ortasında duruyor. Ancak mümkün olduğu kadar büyük bir halk kitlesine koruma sağlayacağı için iki yandaki surların eski kalenin genişliğinde denize doğru uzatılması yeterli olmadı. İmparatorluk mimarı, genişleyen ve yüzeyi düzleştirilen batıdaki vadi ağzını eski kale uzunluğunun yarısı kadar dışarıya çekip yeni planın içine soktu. Sadece doğu yandaki, arazinin denize doğru doğal olarak düzleştiği ve her dönemde büyük pazarın durduğu yerde Doğu Roma tarzı kuleleri ve daha alçak dış yapılarıyla dümdüz uzanan yeni duvar eskisinin devamıdır. Kıyıda ise dik açıyla eski dar kenarı epeyce geçerek batıdaki vadi ağzının dış kenarına kadar, aşağıdaki yüksek ağaçların arasından mazgal siperlerini izleyerek, dik açıyla burada yeniden daralan vadinin kenarı boyunca köprüye doğru uzanıyor. Burada savunma kuleleri ve çift kapılı girişleriyle güçlü dış yapıları duruyor... Duvar örülmüş küçük bir kapı üzerinde kısmen tahrip edilmiş yazıt inşaatın tamamlama tarihinin 1324 yılı olduğunu gösteriyor.

G. Finlay'e göre kale ile deniz arasındaki araziye bir ek kale inşa etmenin nedeni 1314 yılında Türklerin kent çevresindeki yerleşmeleri yağmalamasıdır. Bu inşaat hem kentin korunması hem de Trabzon'un bölgedeki en önemli ticaret

¹¹⁹ Fallmerayer, C: I, s. 82-83 (Türkçesi: 2002, s. 68). Türkçe kitaptaki çeviri gözden geçirilmiştir.

ve askeri merkez olması nedenleriyle gereklidir. İstanbul surları model alınarak inşa edilen *Aşağıhisar*'ın batı surları üzerindeki yazıtta 1324 tarihi okunmuştur.¹²⁰ F. I. Uspenskiy de kalenin iki yanındaki derin vadilerin ve surların artık kenti koruyamadığı için *Aşağıhisar*'ın inşa edildiği fikrine katılmaktadır. Yaptığı gözlemlere göre buradaki tahkimatlar büyük bir ustalikle düzenlenmiş, ortalama bir kentin duvarlarından daha kalın inşa edilmiş ve güçlü burçlarla desteklenmiştir.¹²¹

Oysa 1609 yılına tarihlenen J. Bordier'e ait resimde *Aşağıhisar*'ın bulunduğu yer abartılı bir şekilde boş bırakılmıştır. Bu durum J. P. Fallmerayer'den beri tekrar edilen *Aşağıhisar* surlarının II. Aleksios zamanında inşa edildiği bilgisini kuşkulu hale sokmaktadır. G. Finlay ve F. I. Uspenskiy ile birlikte bugüne kadar hiçbir araştırmacının J. Bordier'in resminin yarattığı kuşkulu duruma değinmemiş olması ilginçtir.¹²² Kent tarihini yeniden yazdıracak olan böyle bir durumu aydınlatmak için günümüze ulaşan surların yeniden ele alınarak çok disiplinli bir proje kapsamında dikkatle incelemesi, bu inceleme sırasında duvar temellerini görmek için arkeolojik kazılar yapılması şarttır.

1223'te Anadolu Selçuklu Devleti'nin Trabzon üzerine düzenledikleri sefer hakkında bilgi veren metinlerde geçen "eski liman" tabiri, *Aşağıhisar*'ın kuzey bitişiğinde bulunan liman için kullanmış olmalıdır.¹²³ Ancak bu dönemde *Daphnous* diye adlandırılan bugünkü limanın da kullanıldığı bilinmektedir.¹²⁴

Zamanın yoğun ekonomik, askeri, politik ve kültürel ilişkileri ile denizcilikteki gelişmeler Roma Dönemi'nde Trabzon'da daha büyük ve işlevsel bir limana duyulan ihtiyacı arttırmış olmalıdır. Bu nedenle sadece yaz aylarında kullanılabilen eski çağ limanının iyileştirilmesine karar verilmiş olmalıdır. Sonuç olarak kıyıda etrafı mendireklerle çevrilen anıtsal bir dış limana ek olarak içeride kalan koyda da bir iç liman inşa edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, 19. yüzyılda *Moloz* sahilinde gözlenebilen mendirek duvarları dış limana, *Pazarkapı*'daki inşaat çukurunda içinde bulunan büyük duvarın ise iç limana ait kalıntılar oldukları değerlendirilmektedir. Dış limanın girişi, yine yazılı kaynakların belirttiği gibi, kuzeydoğu yönüne bakmaktadır. Zaten güçlü kuzeybatı rüzgârları nedeniyle bugünkü limana da kuzeydoğudan girilmektedir.

Oldukça büyük bir yapı olarak karşımıza çıkan "Hadrian Limanı", birbi-

¹²⁰ Finlay, *a.g.e.* s. 415-416.

¹²¹ Uspenskiy, *a.g.e.*, s. 10, (Türkçesi: 2003, s. 18).

¹²² A. Bryer ve D. Winfield'in *Aşağıhisar* surlarını detaylı bir şekilde incelerken Osmanlı dönemine attıkları bazı ayrıntıları dile getirdiklerini burada belirtmek gerekir. Bryer-Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 187-190; Türkçesi: 2020, C: I, s 354-360.

¹²³ Metinde Eski Liman'dan batıdaki nehre kadar çadırların taşındığı belirtilmektedir. A. Bryer ve D. Winfield burada geçen "batıdaki nehir" ile kastedilenin kent surlarının hemen batısındaki Zağnos deresi olması durumunda, surla korunan kentin doğusunda daha eski bir limanın aranması gerektiğini ileri sürmektedir. Bryer- Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 195; Türkçesi: 2020, C: I, s. 373. Ancak Zağnos deresi ile *Akçaabat* arasında denize karışan birkaç başka dere daha vardır.

¹²⁴ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 195; Türkçesi: 2020, C: I, s. 374.

rine bağlı dış ve iç limanlarıyla birlikte plan bakımından imparatorluğun merkezi olan Roma yakınlarındaki Ostia'nın Traianus Dönemi limanına (Trajanic Harbour) benzemektedir. Tiber Nehri'nin Akdeniz'e döküldüğü noktada konumlanan bu liman, anıtsal boyutlardaki dış liman ile altıgen formdaki iç limandan oluşmaktadır.¹²⁵ Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, K. Lehmann-Hartleben Trabzon Limanı'nı *Filistin* kıyılarındaki Kaisareia Limanı ile karşılaştırmıştır.¹²⁶

Eski kaynaklar, Roma Dönemi limanı için farklı ölçüler vermektedir. Limanın boyutlarını ne yazık ki kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. İki vadi arasına konumlanmış olan *Pazarkapı* semti, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 300 m uzunluğundadır. Duvar kalıntıları ise burada yaklaşık 80 m genişliğinde bir iç liman olabileceğini göstermektedir.

Hellenistik Dönem öncesinden başlamak üzere Roma ve Doğu Roma dönemlerinde Trabzon kenti ve limanı hakkında Hellence ve Latince kaynaklarda verilen bilgilerin, 2018 yılında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların sonuçlarıyla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Bu sonuç, eski ve yeni yerleşim alanlarının üstüste bulunduğu ve bu nedenle arkeolojik çalışmaların oldukça zor şartlarda yapılabildiği kentin kadim tarihi açısından önemlidir. Elde edilen sonuçlar gelecekteki araştırmaların önünü açmıştır.

Bu yazıda sadece adı "Hadrian Limanı" diye yaygınlaşan Roma Dönemi yapısı çerçevesinde Trabzon'a dair metinler bir araya getirilip yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır. Ancak 2018 yılında başlayan Trabzon Yüzey Araştırması sırasında elde edilen sonuçlar bölgedeki ilk insan faaliyetlerinin 11 bin yıl önceye ait olabileceğini, kent tarihinin ise beş bin yıl kadar geri çekilebileceğini göstermiştir. Bu nedenle Trabzon'un kadim geçmişiyle ilgili bundan sonra yapılacak bilimsel araştırma stratejisinin şimdiden dikkatle planlanması gerekir.

KAYNAKLAR

1. İlkçağ ve Ortaçağ Kaynakları

ANCYRANI, Baptistae Aucher, *Eusebii Pamphili Chronicon Bipartitum II*, Venedik 1818.

ARRIANUS, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati. Arriani Periplus Ponti Euxini*, çeviren ve yorumlayan: M. Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

¹²⁵ Enrico Felici, "Il Porto di Claudio e Vitruvio", *ATTA* 23, Roma 2013, s. 129, fig. 27; A. de Graauw <<http://www.ancientportsantiques.com/a-few-ports/portus/>>erişim22.03.2021, 03:05.

¹²⁶ Bkz. Dipnot 72.

BUDGE, Ernest A. Wallis, *The Chronography of Gregor Abû'l Faraj*, Oxford 1932.

CHABOT, Jean-Baptiste, Ed. *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1899

HEREDOTOS, *Tarih*, (Çev.) M. Öktem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016 (birinci baskı 2002).

KSENOPHON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çev.) O. Yarlığaş, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2011.

PLINY, *The Natural History of Pliny*, çev: J. Bostock ve H. T. Riley, C: I-VI, Henry G. Bohn, Londra 1855.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographica: XII-XIII-XIV)*, (Çev.) A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993 (birinci baskı 1987).

SYNKELLOS, Georgios - NICEPHORUS Cp., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1829.

2. Kitap ve Makaleler

AÇIK, Tansu, “Evliyâ Çelebi’s Ancient World”, N. TEZCAN, S. TEZCAN ve R. DANKOFF, Ed. *Evliya Çelebi. Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2012, ss. 345-351.

AKSU, Ali E. - HISCOTT, Richard N. - MUDIE, Peta J. - ROCHON, André - KAMINSKI, Michael A. - ABRAJANO, Teofilo - YAŞAR, Doğan, “Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah’s Flood Hypothesis”, *GSA Today*, Boulder 2002, C: 12, S: 5, ss. 4-9.

AKURGAL, Ekrem, *The Birth of Greek Art. The Mediterranean and Near East*, Methuen, Londra 1968.

ARDEL, Ahmet. “Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, C: 1, İstanbul 1943, s. 71-81 (Fransızca, s. 82-85).

ARSLAN, Murat, *Arrianus’un Karadeniz Seyahati. Arriani Periplus Ponti Euxini*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

ARSLAN, Murat, “Pseudo-Skylaks: Periplus”, *Mediterranean Journal of Humanities* C: 2, S:1, Antalya 2012, ss. 239-257.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, Trabzon 2005.

BALLANCE, Selina, “Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolien Studies*, C: 10, Ankara 1960, ss. 141-175.

BALLARD, Robert D. - HIEBERT, Fredrik T. - COLEMAN, Dwight F. - WARD, Cheryl - SMITH, Jennifer S. - WILLIS, Kathryn - FOLEY, Brendan - CROF, Katherine - MAJOR, Candace - TORRE, Francesco, “Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey”, *American Journal of Archaeology*, C: 105, S:4, ss. 607-623.

BERNAL, Martin, *Kara Atena. Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985*, (Çev.) Özcan BUZE, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003 (ilk baskı 1998, aslı: *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, cilt: 1. The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*, Free Association Books, Londra 1987).

BIJİŞKIYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, (Çev.) Hrand D. ANDREASYAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.

BLAVATSKY, Vladimir D., "Submerged sectors of towns on the Black Sea Coast", *Underwater Archaeology. A Nascent Discipline*, UNESCO, Paris 1972, 115-122.

BORDIER, Julien, "Relation d'un Voyage en Orient", *Archeion Pontou*, C: 6, Atina 1934, ss. 86-158.

BRYER, Anton - WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks, Washington 1985.

BRYER, Anton - WINFIELD, David, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

BUDGE, Ernest A. Wallis, *The Chronography of Gregor Abû'l Faraj 1225-1286. The Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus*. Oxford University Press, Oxford 1932.

BURKERT, Walter, *Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*, (Çev.) M. F. YAVUZ, İthaki, İstanbul 2012 (Aslı: *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur*, C. Winter, Heidelberg, 1984).

CARPENTER, Rhys, *The Greek Penetration of the Black Sea. American Journal of Archaeology* C: 52, S:1, Boston 1948, ss. 1-10.

CHABOT, Jean-Baptiste, Ed. *Chronique de Michel le Syrien. Patriarche Jacobite D'Antioche (1166-1199)*, Ernest Leroux, Paris 1899.

CLINTON, Henry Fynes, *The civil and literary chronology of Greece from the earliest accounts to the death of Augustus*. Oxford University Press, Oxford 1834.

CUMONT, Franz, "L'Annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie", W. H. BUCKLER ve W. M. CALDER (ed.), *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Publication of the University Manchester, Londra ve New York 1923, ss.109-119.

CUMONT, Franz - CUMONT, Eugène, *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Lamertin, Brüksel 1906.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya, "Sis İçinde Tarih", *Aktüel Arkeoloji*, S: 73, İstanbul 2020, ss. 10-21.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya - KILIÇ, Sinan - DEMİREL, Serkan, "Trabzon İli Protohistorik Dönem (Kalkolitik ve Tunç Çağları) Yüzeysel Araştırması 2018 Yılı Ön Sonuçları", *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır*. C: 2, Ankara 2019, ss. 253-276.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya - KILIÇ, Sinan - DEMİREL, Serkan - YILMAZ, Erkan, “Trabzon İli Protohistorik Yüzey Araştırması 2019”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S: 45, İstanbul 2019-2020, ss. 67-73.

ÇİĞDEM, Süleyman, “Eskiçağ’da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:10, S:2, Erzurum 2007, ss. 133-155.

DABROWA, Edward, “Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian”, F. FREEMAN ve D. KENNEDY (ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, BAR International Series 297, Oxford 1986, ss. 67-76.

DAĞLI, Yücel - KAHRAMAN, Seyit Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

DEMİREL, Serkan, “MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz’in Yerel Toplulukları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 5, S: 8, Trabzon 2016, ss. 129-141.

DEYROLLE, Théophile, *1869 da Trabzondan Erzuruma*, (Çev.) Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitapevi, İstanbul 1938.

DİKKAYA, Fahri, “Doğuda Kadimselliğin Varlığı ya da Yokluğu: Evliya Çelebi Örneği”, N. TEZCAN ve K. ATLANSOY (ed.) *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Eastern Mediterranean University Press, Famagusta 2002, ss. 119-125.

DREWS, Robert, “The Earliest Greek Settlements on the Black Sea” *Journal of Hellenistic Studies*, C: 96, Cambridge 1976, ss. 18-31.

EMİR, Osman - İNAN, Fatih, “İmparator Nero’nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Stratejik Önemi”, *History Studies*, C:10, S:4, Samsun 2018, ss. 59-79.

EYİCE, Semavi, *Trabzon*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.

FALLMERAYER, Jakob Philip, *Fragmente aus dem Orient*, J. G. Cotta’scher Verlag, Stuttgart ve Tübingen 1845 (*Doğu’dan Fragmanlar*, (Çev.) H. SALİHOĞLU, İmge Kitapevi, İstanbul 2002).

FEDOROV, Pavel Vasilyeviç, “Geological History of Kerch Strait as a Result of New Data from Drilling its Floor”, *International Geology Review* 17/4, Philadelphia 1975, 422-430.

FELICI, Enrico, “Il Porto di Claudio e Vitruvio”, *Atlante Tematico di Topografia Antica: ATTA 23*, L. Ouilici ve S. Ouilici Gigli (ed.), L’Erma di Bretschneider, Roma 2013, s. 111-137.

FINLAY, Georg, *History of Greece from its conquest by the Crusades to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, Edinburgh ve Londra 1851.

FRANGIPANE, Marcella, “The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe During the Late 4th-Early 3rd Millennia BC”, Ç. MANER, M. T. HOROWITZ ve A. S. GILBERT (ed.) *Overtuning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener*, Brill, Leiden ve Boston 2017, ss. 186-210.

GASSNER, Gustav, “Der Zug der Zehntausend nach Trapezunt”, *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*, C: 5, Braunschweig 1953, ss. 1-35.

GRAHAM, Alexander John, “The Date of the Greek Penetration of the Black Sea”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, C: 5, Londra 1958, ss. 25-42.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayınları, İstanbul 2006 (Aslı: *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Payot, Paris 1947).

HAUPTMANN, Andreas - SCHMITT-STRECKER, Sigrid - BEGEMANN, Friedrich - PALMIERI Alba, “Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia”, *Paléorient*, C: 28, S: 2, Paris 2002, ss. 43-69.

HIND, John G. F., “Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples Around the Black Sea (1982-1992)”, *Archaeological Reports*, C:39, Cambridge 1992-1993, ss. 82-112.

von HOFFMEISTER, Eduard, *Durch Armenien. Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere. Eine Militär-Geographische Studie*, Druck und Verlag von B. G. Teubner, Leipzig ve Berlin 1911.

HUXLEY, George, “Eusebios on the founding of Trapezous”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, C: 10, Atina 1993, ss. 9-12.

IŞIK, Fahri, *Uygurluk Anadolu'da Doğdu*, Ege Yayınları, İstanbul 2012.

IVANÇIK, Askold I., *Накануне колонизации*, Palograf, Moskova ve Berlin 2005.

KADURIN, Sergey - YANKO-HOMBACH, Helen - SMYNTYNA, Olena, “The Ukraine: In Search of Submerged Late Paleolithic Sites on the North-Western Black Sea Shelf”, Geoff BAILEY, Nena GALANIDOU, Hans PEETERS, Hauke JÖNS, Moritz MENNENGA (ed.), *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, ss. 413-428.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.) E. Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul 2016 (aslı: История Трапезундской империи, Aletheia 2007).

KAVTARADZE, Giorgi Leon, “The Georgian Chronicles and the Raison d'Être of the Iberian Kingdom”, *Orbis Terrarum* C: 6, Stuttgart 2000, ss. 177-237.

KAYA, Elmas, “Trabzon İl Merkezinde Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular”, *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 27-29 Nisan 1998 Antalya*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, ss. 321-334.

KESKİN, Serdar - BEKTAŞ, Osman - EYÜBOĞLU, Yener – YÜCEL, Cem, “GD Karadeniz Sahil Kesiminin (Trabzon Yöresi) Aktif Tektoniği”, *Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, TURQUA VI, Bildiriler ve Makaleler, 16-18 Mayıs 2007, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü*, İstanbul 2007, ss. 138-150.

KESKİN, Serdar - PEDOJA, Kevin - BEKTAŞ, Osman, “Coastal uplift along the eastern Black Sea coast: new marine terrace data from Eastern Pontides, Trabzon (Turkey) and a Review”, *Journal of Coastal Resesearch*, S: 27, Kansas-Lawrence 2011, ss. 63-73.

LEHMANN-HARTLEBEN, Karl, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1923.

LENDLE, Otto. *Kommentar zu Xenophons Anabasis*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995.

LYNCH, Henry Finnis Blossie, *Armenia Travels and Studies*, Lonhman Green and Co. Londra, New York ve Bombay 1901.

MAKSIMOVA, Mariya Ivanovna, *Античные города Юго-Восточного Причерноморья*, SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, Moskova 1956.

MANOLEDAKIS, Manolis, "Greek Colonies and the Southern Black Sea Hinterland: Looking Closer into a Long, Complex and Multidimensional Relationship", G. R. TSETSKLADZE, A. AVRAM ve J. HARGRAVE (ed.), *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, Belgrade 17-21 September 2013*. Archaeopress, Oxford 2015a, ss. 81-89.

MANOLEDAKIS, Manolis, "Greek Colonisation in the Southern Black Sea from the Viewpoint of the Local Populations", P. ADAM-VELENI ve D. TSANGARI (ed.), *Greek Colonisation. New Data, Current Approaches. Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki, 06 Februar 2015*, Alpha Bank, Atina 2015b, ss. 59-71.

MANSEL, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988 (5. Baskı, ilk baskı 1947).

MITFORD, B. Timothy, "The Roman frontier on the Upper Euphrates", R. MATTHEWS (ed.), *Ancient Anatolia, Fifty years' work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, British Institute of Archaeology at Ankara, Londra 1998, ss. 255-272.

MUDIE, Petra-AKSU, Ali E. -YAŞAR, Doğan, "Late Quaternary Dinoflagellate Cysts from the Black, Marmara and Aegean Seas: Variation in Assemblages, Morphology and Paleosalinity", *Marine Micropaleontology*, Amsterdam 2001, S: 43, ss. 155-178.

MUNRO, John Arthur Ruskin, "Roads in Pontos, Royal and Roman" *The Journal of Hellenic Studies*, S: 21, Cambridge 1901, ss. 52-66.

OLSHAUSEN, Eckart, *Feste Grenzen und wandernde Völker: Trapezunt und Boraner. Ein Beitrag zur Migrations- und zur Grenzraumproblematik. Pontica I, Varia Anatolica V, Recherches sur l'histoire du Pont dans l'antiquité*, İstanbul 1991.

ÖZSAİT, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 6-8 Kasım 1998*, 35-43. Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No 81, Trabzon 2000.

PEEV, Preslav - FARR, R. Helen - SLAVCHEV, Vladimir - GRANT, Michael J. - ADAMS, Jon - BAILEY, Geoff, "Bulgaria: Sea-Level Changes and Submerged Settlements on the Black Sea", Geoff BAILEY, Nena GALANIDOU, Hans PEETERS, Hauke JÖNS, Moritz MENNENGA (ed.), *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, ss. 393-412.

PETROPOULOS, Elias K., "Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea", D. V. GRAMMENOS, ve Elias, K. PETROPOULOS (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Yunanistan Kültür Bakanlığı Yayını, Selanik 2003, ss. 17-92.

RICE, David Tallbot, "Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond", *Byzantion*, C: 5, S: 1, Londra 1929-1930, ss. 47-81.

RYAN, B. F. William, "Status of the Black Sea Flood Hypothesis", V. YANKO-HOMBACH, A. S. GILBERT, N. PANIN, P. M. DOLUKANOV (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. Dordrecht: Springer 2007, pp. 63-88.

SCHLUMBERGER, Gustave Léon, *L'Épopée Byzantine*. Hachette, Paris 1900.

SCHULZ, Friedrich Eduard, "Notice sur la ville de Trébisonde", *Journal Asiatique*, C: 3, S: 1, Paris 1836, ss. 21-37.

SLATTERY, David J. G., "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan*, C: 8, Tokyo 1987, ss. 1-30.

SOFTA, Mustafa - EMRE, Tahir - SÖZBİLİR, Hasan - SPENCER, Joel Q. G. - TURAN, Mehmet, "Kuvaterner Yaşlı Güneydoğu Karadeniz Fayı'nın Arazi Verileri ve Bunun Tektonik Önemi, Doğu Pontidler, Türkiye", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, S: 62, Ankara 2019, ss. 17-40.

STARR, Chester G., *The Roman Imperial Navy: 31 B.C. - A.D. 354*, Cornell University Press, Ithaca 1941.

SUMMERER, Latife, "Greeks and Natives on the Southern Black Sea Coast in Antiquity", St. MITCHELL (ed.), *The Black Sea Region. Past, Present and Future. Proceedings of the inter-diciplinary Conference in İstanbul. 14-16 Ekim 2004*. Londra 2007, ss. 27-36.

SYNDELLOS, Georgios - GREGORAS, Nikephoros - DINDORF, Wilhelm, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Impensis ed. Weberi, Bonnae 1829.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi III*, (Çev.) Ali SUAT, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002 (Aslı: *Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*, Typographie de Firmin Didot Frères, Paris 1862, 1882).

TSETSKHLADZE, Gochar R., "Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis)", *Dialogues d'Histoire Ancienne* C: 18, S: 2, Paris 1992, ss. 223-258.

TSETSKHLADZE, Gochar. R. (ed.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Franz Steiner, Stuttgart 1998.

TSETSKHLADZE, Gochar R., "Once Again About the Establishment Date of Some Greek Colonies Around the Black Sea", G. R. TSETSKHLADZE ve S. ATASOY (ed.) *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Archaeopress, Oxford 2019, ss. 1-53.

De TOURNEFORT, Joseph, *Relation d'un Voyage du Levant*, De l'Imprimerie Royale, Paris 1717.

De TOURNEFORT, Joseph, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. S. Yerasimos, (Çev.) A. Berktaş (1. Kitap) ve T. Tunçdoğan (2. Kitap), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, ikinci baskı (birinci baskı 2005).

TYLECOTE, Ronald Frank, “Iron Sands from the Black Sea”, *Anatolien Studies*, C: 31, Ankara 1981, ss. 137-139.

USPENSKIY, Fedor Ivanoviç, *Очерки Из Истории Трапезунтской Империи (Trabzon İmparatorluğu Tarihi Üzerine Denemeler)*, SSCB Bilimler Akademisi Yayını, Leningrad 1929 (Türkçesi: *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, (Çev.) E. Uzun, özel basım, Trabzon 2003).

USTA, Veysel, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999.

ÜSTÜN-DEMİRKAYA, Fulya - TULUK, Ömer İskender, “Komnenos Hanedanlığından Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması”, “*DeğişKent*” *Değişen Kent, Mekân ve Biçim. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu 31.10-02.11.2018, İstanbul Teknik Üniversitesi Taşkışla*, İstanbul, ss. 713-723.

WHITE, John Williams ve MORGAN, Morris Hicky, *An Illustrated Dictionary to Xenophon's Anabasis*, Ginn & Company, Boston 1896.

WINFIELD, David, “The Northern Routes Across Anatolia”, *Anatolian Studies*, C: 27, Londra 1977, ss. 151-166.

YANKO-HOMBACH, Valentina - GILBERT, Allan S. - PANN, Nicolae - DOLUKANOV, Pavel M. (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Dordrecht: Springer 2007.

YANKO-HOMBACH, Valentina - KISLOV, Alexander, “Late Pleistocene – Holocene Sea-Level Dynamics in the Caspian and Black Seas: Data Synthesis and Paradoxical Interpretations”, *Quaternary International*, Oxford 2017, S: 30, ss. 1-9.

YARLIĞAŞ, Oğuz, (Çev.) *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü Ksenophon. Humanitas Yunan ve Latin Klasikleri*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

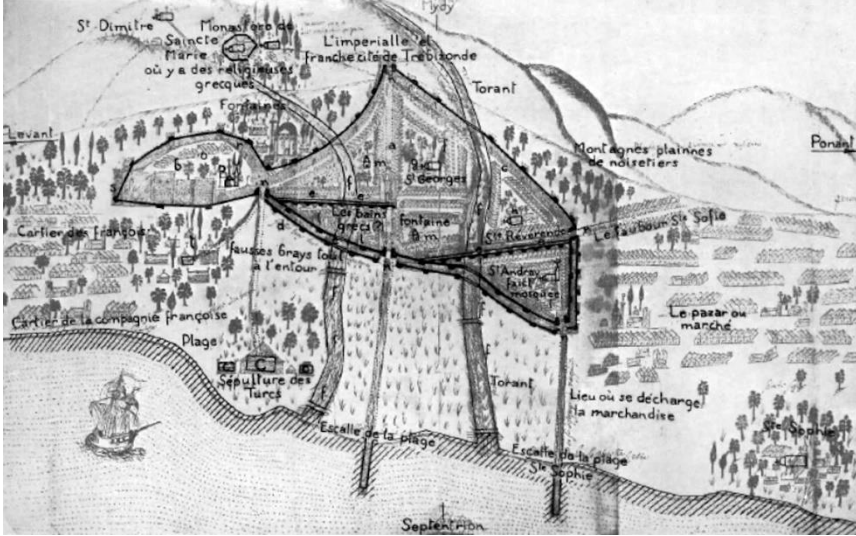
YILDIRIM, Cengiz - MELNICK, D. - BALLATO, P. - SCHILDGEN, T. F. - ECHTLER, H. - ERGİNAL, A. E. - KIYAK, N. G. - STRECKER, M. R., “Diferential Uplift Along the Northern Margin of the Central Anatolian Plateau: Inferences from Marine Terraces”, *Quaternary Science Reviews*, S: 81, Oxford 2013, ss. 12-28.

YILMAZ, Cemil - ŞEN, Cüneyt - CERYAN, Şener - KANDEMİR, Raif - KARSLI, Orhan - KARA BAK, Tülay, “Trabzon Kıyı Bölgesinin Pliyo-Kuvaterner Stratigrafisi”, *5. Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, 02-05 Hariran 2005 İstanbul Teknik Üniversitesi*, İstanbul 2005, ss. 111-117.

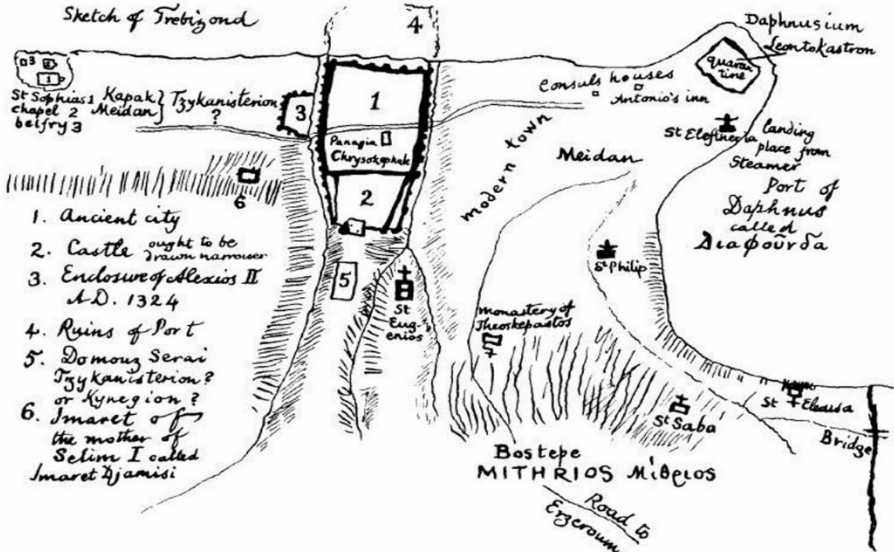
YILMAZ, Özgür, “Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 18, Trabzon 2015, ss. 213-244.

YORKE, Vincent W., “A Journey in the Valley of the Upper Euphrates”, *The Geographical Journal*, C: 8, S: 5, Londra 1896, ss. 453-472.

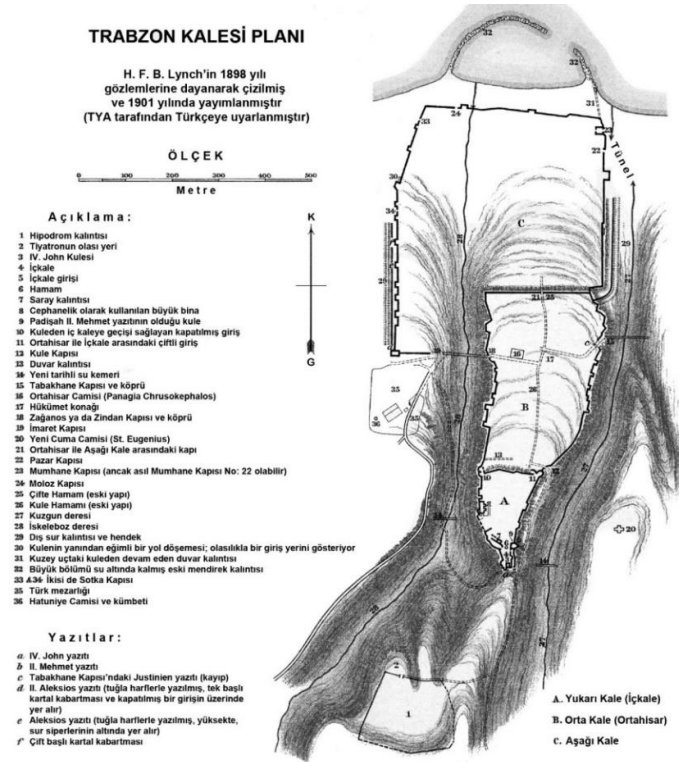
Ek: Resim ve Fotoğraflar

Resim 1. Julien Bordier'e ait 1609 tarihli Trabzon resmi (Bordier 1934, a.g.e., s. 128-129 arası).

Resim 2. G. Finlay'ın 1850 tarihli kroki. 1. Eski kent; 2. Kale daha dar çizilmeli; 3. II. Aleksios'un dış eklentisi MS 1324; 4. Liman kalıntıları; 5. Domuz ahır, Tzykanisterion? ya da Kynegion?; 6. I. Selim'in annesinin imareti, İmaret Camisi denir (Bryer - Winfield 1985, a.g.e., fig. 43; Türkçesi: 2020, plan 43).

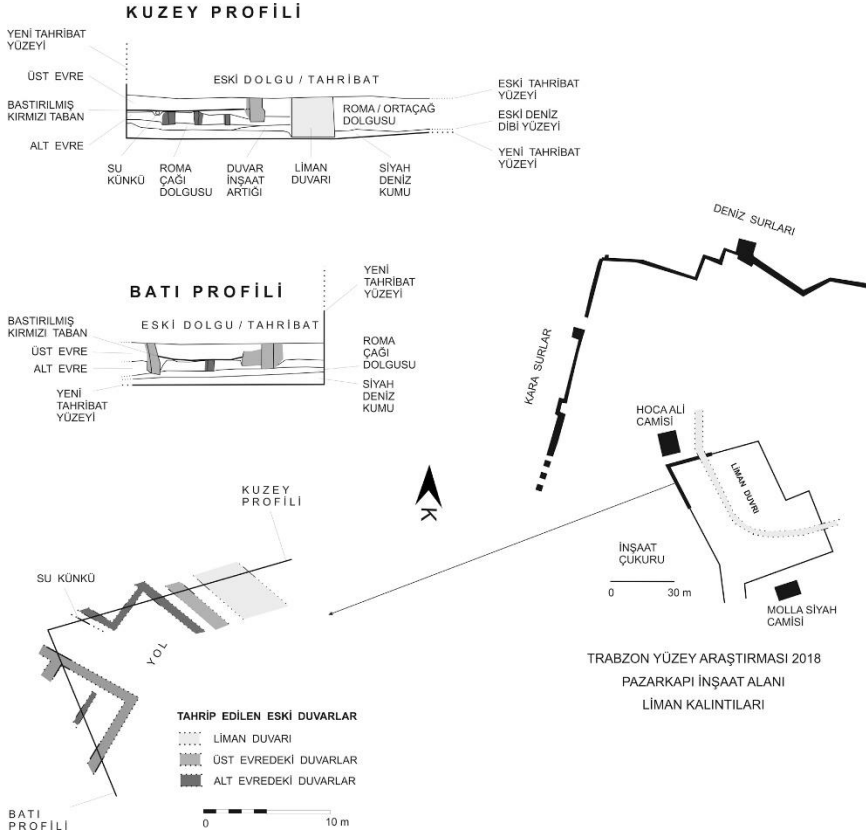
Resim 3. H. F. B. Lynch tarafından yayımlanan (1901, C: I, s. 12-13. sayfa arası) planın Trabzon Yüzey Araştırması (TYA) ekibi tarafından yapılan Türkçe uyarlaması.

Resim 4. Tournefort'un seyahatnamesinde kentin 18. yüzyıldaki durumu görülmektedir. Surlarla çevrili alanın sahil kesiminde, bugün *Moloz* denilen yerde bulunan mendrek ile daha doğuda bugün Ganita burnu diye anılan yerin doğusundaki doğal liman açıkça görülebilir (Tournefort 1717, C: II, s. 232-233; /2008, s. 144).

Resim 5. 20. yüzyılın başlarına ait bir kartpostalda Çarşı üzerinden Eski Liman kalıntılarının görüntüsü. Bu fotoğraf Kakuli biraderler tarafından 1885-1890 yılları arasında Sultan II. Abdülhamit için yapılan albüm hazırlığı sırasında çekilmiş olmalıdır. Daha sonra Osman Nuri Eyuboglu tarafından seçilerek kartpostal haline getirilmiştir.

Resim 6. 2018 Pazarkapi inşaat çukurundaki arkeolojik kalıntılar (TYA Arşivi).

Resim 7. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunun alt seviyesindeki eski deniz dibiyile ilgili kum-çakıl ve bunların üzerinde istiflenmiş alüvyon ve arasında yine kum-çakıl tabakaları (TYA Arşivi).

Resim 8. Pazarkapı inşaat çukurunun kesitinde, üstteki killi toprakla karışık istiflenme içinde ele geçen arkeolojik buluntular, (a) Roma dönemine ait Satyr kabartmalı kandil parçası ile (b) ip delikli kemik iğne parçası (TYA Arşivi).

Resim 9. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunun kuzeybatı köşesindeki arkeolojik kalıntılar (TYA Arşivi).

Resim 10. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunun doğu kesitinin ortasındaki inşaat çukuru kazılırken ortadan kaldırılmış “Hadrian Limanı”na ait olduğu düşünülen iç liman duvarı kalıntısı (TYA Arşivi).

Resim 11. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunda yok edilen Roma Dönemi yapılarından birine ya da bu çağda inşa edilen liman duvarına ait olduğu düşünülen yazıtlı kesme taş blok (TYA Arşivi).